

บทที่ 2

แนวคิด วรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการศึกษา

การศึกษาเรื่องความเป็นไปได้ ในการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่นตาม อัครยาชัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ค้นคว้ารวบรวมข้อมูลเอกสารด้านแนวคิด ทฤษฎีและผลงานวิจัยที่ เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางประกอบการศึกษาครั้งนี้ แยกเป็นหมวดและหัวข้อต่างๆได้ ดังนี้

2.1 แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและการเรียนรู้

2.1.1 แนวคิดทางการศึกษาบนพื้นฐานอารยธรรมตะวันออก

2.1.2 แนวคิดด้านการศึกษาตามอัครยาชัย

2.1.3 แนวคิดด้านการศึกษาทางเลือก

2.1.4 แนวคิดด้านการเรียนรู้ตลอดชีวิต

2.2 แนวคิดทางวัฒนธรรม พุทธศาสนา และศิลปะ

2.2.1 แนวคิดด้านวัฒนธรรมกับการพัฒนา

2.2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการมองความจริง ความดี ความงาม

2.2.3 ลักษณะแห่งพระพุทธรูปศาสนาที่นำมาใช้เป็นฐานคิด

2.2.4 ศิลปะและวัฒนธรรมกับแนวคิดทางพุทธศาสนา

2.3 แนวคิดด้านการบริหารจัดการองค์กรที่ไม่แสวงหากำไร

2.1 แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและการเรียนรู้

2.1.1 แนวคิดทางการศึกษาบนพื้นฐานอารยธรรมตะวันออก

ยุค ศรีอารยยะ (2542, น.190-200) ได้เสนอแนวคิดโดยนำเอาสิ่งที่ดีจากฐานปรัชญา ตะวันออกมาปรับใช้เป็นฐานคิดที่นำสู่การสร้างกระบวนทัศน์ใหม่ของโลกหลังยุคทุนนิยม กระบวน ทัศน์นี้วางอยู่บนความเชื่อว่า โลกหลังยุคทุนนิยม คือยุคแห่งปัญญาและวัฒนธรรม ฐานปัญญา และวัฒนธรรมในยุคใหม่นี้จะวางอยู่บนฐานคิดแบบบูรณาการ ที่เน้นการดำรงอยู่ร่วมกันของความ

หลากหลายและความแตกต่าง ฐานคิดด้านการศึกษาแบบตะวันออกที่มีคุณค่าและน่าสนใจ ที่นำเสนอคือ

ประการแรก ฐานคิดการศึกษาแบบตะวันออกจะเน้นเรื่องคุณธรรม ความดีงาม ไม่ใช่เรื่องความรู้ ถือว่าคุณธรรมอยู่เหนือความรู้และเป็นแหล่งที่มาแห่งความรู้ ถ้าไม่มีคุณธรรมก็ไม่อาจจะมีความรู้ที่มีคุณค่าได้ สอดคล้องกับปรัชญาพุทธก็จะเสนอแนวคิดในแนวเดียวกัน คือกระบวนการเรียนรู้จะเริ่มจากศีลสู่สมาธิและก่อให้เกิดปัญญา กล่าวคือ ผู้เรียนต้องมีศีลก่อนจึงจะเข้าถึงการมี “ปัญญา” ที่หยั่งรู้ได้

ประการที่สอง “ปัญญา” แบบตะวันออกกับ “ปัญญา” แบบตะวันตก แตกต่างกัน ปัญญาแบบตะวันออก คือความรู้ที่จะใช้ปลดทุกข์ แก้อากแห่งปัญหาช่วยตัวเองให้พ้นทุกข์ และช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์ โดยถือว่าผู้ที่เรียนรู้แล้วต้องนำความรู้ดังกล่าวไปใช้เพื่อประโยชน์ต่อสังคมและประเทศบ้านเมือง

แต่ปรัชญาตะวันตกจะเสนอแบบการเรียนรู้ เพื่อใช้ความรู้ดังกล่าวไปประกอบอาชีพ ทำมาหากินเพื่อตัวเอง “ปัญญา” แบบตะวันตกคือ “ปัญญา” เพื่อจะเอาชนะผู้อื่น ปกครองผู้อื่น กตขี เชาเปรียบผู้อื่น

ประการที่สาม ตะวันออกโบราณถือว่าการศึกษามิอาจแยกจากชีวิตที่เป็นจริง และถือว่าชีวิตทั้งชีวิตคือการเรียนรู้ การศึกษาแบบเอเชียโบราณจะใช้ช่วงเรียนไม่ยาวนานนัก หลังจากนั้นผู้เรียนจะถูกส่งออกไปเผชิญโลกที่เป็นจริง และเรียนรู้ด้วยตัวเองจากโลกที่เป็นจริง ส่วนการศึกษาปัจจุบันจะแยกผู้เรียนออกจากชีวิตที่เป็นจริง

ประการที่สี่ วิธีการศึกษาแบบเอเชียในอดีตจะเน้นที่การมีชีวิตศึกษาแบบรวมหมู่ และการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในขณะที่การศึกษาปัจจุบันจะเน้นที่ความเป็นปัจเจกและการต่อสู้ เพื่อแสดงความเหนือกว่า

ประการที่ห้า หัวใจของการศึกษาแบบเอเชียจะเน้นการศึกษาจากภายใน คือเน้นที่การเข้าใจตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเรื่องจิตวิญญาณ โดยเน้นที่การแก้ไขหรือขัดเกลาจิตวิญญาณของตนเองตลอดเวลา ในขณะที่การศึกษาปัจจุบันจะเน้นที่การศึกษาจากภายนอก ให้ความสำคัญต่อการเรียนรู้เพื่อความเข้าใจและปรับปรุงตัวเองน้อยกว่า

ประการที่หก การศึกษาตะวันออกจะมีฐานคิดแบบธรรมชาตินิยมถือว่าธรรมชาติคือฐานแห่งธรรม (ความรู้) และเรียนรู้เพื่อจะปรับตัวเองเข้ากับสภาพธรรมชาติ ระบบการศึกษาปัจจุบันจะเน้นความเหนือกว่า โดยมีเป้าหมายที่จะใช้ความรู้เพื่อเอาชนะธรรมชาติ

ประการที่เจ็ด เป้าหมายของการศึกษาแบบตะวันออก คืออิสรภาพแห่งชีวิต ตัวอย่างเช่น อิสรภาพจากกฎวัฏจักร หรือการเวียนว่ายตายเกิด อิสรภาพจากความทุกข์และปัญหาทางสังคม ในขณะที่การศึกษาปัจจุบัน เป้าหมายคือการสร้างคนไปเป็นทาสระบบที่ดำรงอยู่ แม้ฐานคิดการเรียนรู้แบบตะวันออก ทั้งเป้าหมายและวิธีมีความน่าสนใจอย่างยิ่ง แต่ยุค ศรีอาริยะ ก็ได้ให้แง่คิดที่น่าสนใจอีกว่า ไม่ใช่ว่าการศึกษาเอเชียโบราณจะไม่มีจุดอ่อนและระบบการศึกษาปัจจุบันล้าหลังกว่าอดีต เพราะถ้ามองในแง่การเรียนรู้ในส่วนทั้งหมดการศึกษาปัจจุบันจะมีมิติที่ครอบคลุมและเจาะลึกไปเกือบทุกๆ ด้าน ในขณะที่การศึกษาแบบเอเชียในสมัยโบราณนั้นจะรวมศูนย์เฉพาะในแง่ของจิตวิญญาณเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้นการปฏิรูปการศึกษาควรเป็นการเรียนรู้สิ่งที่ดีงามในอดีตมาปรับใช้กับการปฏิรูปการศึกษาในปัจจุบัน โดยนำหลักคิดในการเอเชียโบราณนี้ยังคงมีค่าและสามารถนำมาปรับใช้กับระบบการศึกษาในปัจจุบัน ซึ่งจะช่วยขจัดข้ออ่อนของการศึกษาปัจจุบันลงไปได้ โดยยุค ศรีอาริยะ (2542, น.193) ได้เสนอแนะแนวทางการปรับฐานคิดในการปฏิบัติเพื่อให้เป็นจริงได้ โดยแยกออกเป็น 6 ฐานคิดดังนี้

การปรับฐานคิดตะวันออกมาใช้ในการเรียนรู้ในปัจจุบัน

ประการที่หนึ่ง คือ เรื่องคุณธรรม

หลักการและหัวใจในการปฏิวัติการศึกษาคือการยึดเอาวิกฤติโลก และวิกฤติสังคมไทยเป็นศูนย์กลาง จะช่วยให้ผู้ศึกษาเรียนเรื่องที่เป็นจริงทางสังคมมากขึ้น และสามารถพัฒนาปัญญาสอดคล้องไปกับทิศทางการปฏิรูประบบสังคม แต่ที่สำคัญกว่านี้คือ วิธีสอนให้ผู้เรียนมีคุณธรรมน่าจะเปลี่ยนไป โดยใช้วิกฤติปัจจุบันหรือวิกฤติสังคมเป็นฐานหรือศูนย์ในการเรียนรู้ การเรียนรู้ดังกล่าว จะทำให้ผู้เรียนตระหนักถึงความหนักหน่วงของปัญหาสังคมไทย การเรียนรู้เช่นนี้จะทำให้ผู้เรียนไม่เอาตัวเองเป็นศูนย์กลาง ไม่ได้คิดว่าเรียนเพื่อตัวเองแต่ต้องเรียนเพื่อไปรับใช้สังคม เมื่อใช้สังคมเป็นศูนย์กลาง คำว่า "ปัญญา" แห่งการเรียนรู้ก็ต้องถูกตีความใหม่เป็นปัญญาในเชิงช่วยเหลือผู้อื่น ในเวลาเดียวกันการเรียนแบบนี้ต้องเน้นการวิพากษ์วิจารณ์เป็นฐาน โดยให้ผู้เรียนสามารถวิจารณ์ข้ออ่อนของระบบสังคมที่เป็นอยู่ เมื่อระบบสังคมมีข้ออ่อนผู้เรียนจะตระหนักว่าต้องหาทางแก้ข้ออ่อนเหล่านั้น การเสนอแนวคิดหรือทางแก้จะเป็นระบบก็จะเกิดขึ้น ดังนั้นการเรียนแบบนี้ จะทำให้ผู้เรียนไม่ได้เรียนเพียงแต่รู้ทางทฤษฎี ผู้เรียนจะถูกฝึกให้คิดถึงการแก้ปัญหาอย่างเป็นรูปธรรม

ประการที่สอง การเรียนจะไม่แยกจากโลกที่เป็นจริง

การเรียนปัจจุบันจะแยกผู้เรียนออกจากโลกที่เป็นจริง โดยให้ผู้เรียนเรียนอยู่ในห้อง แคนๆและติดยึดอยู่กับตำราเรียน ซึ่งมีพื้นฐานอยู่กับการแยกผู้เรียนจากโลกที่เป็นจริง ทำให้ผู้เรียนไปคิดว่า การเรียนคือการเข้าห้องเรียน และไม่เข้าใจว่าโลกที่เป็นจริงคือโรงเรียนที่ใหญ่ที่สุด เครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการเรียนรู้คือ การสัมผัสกับปัญหาโดยตรงไม่ใช่โดยอ้อม ตัวอย่างเช่น ผู้เรียนต้องถูกฝึกให้รู้จักเรียนรู้จากสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว เช่น จากพ่อ แม่ พี่ น้อง ญาติมิตร จากปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน และจากภูมิปัญญาท้องถิ่น

ประการที่สาม การเรียนรู้แบบรวมหมู่

ก่อนที่จะฝึกการเรียนรวมหมู่ได้ ผู้เรียนจะต้องตระหนักถึงความสำคัญของการทำงาน และการคิดร่วมกันอย่างเป็นทีม เริ่มตั้งแต่การท่องเที่ยวด้วยกัน การเล่นเกม และการคบกันฉันท์กัลยาณมิตร ผู้ศึกษาจะศึกษาแบบเป็นกลุ่ม วิธีการเรียนแบบเป็นกลุ่มนี้จะช่วยให้ผู้เรียนสามารถพึ่งพาซึ่งกันและกัน รู้จักแบ่งงานกันทำ และเรียนได้เองโดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาครูผู้สอนมาก โดยวิธีการนี้จะลดการแข่งขันระหว่างผู้เรียนลง ในขณะที่เดียวกันผู้เรียนจะเรียนรู้ว่า การทำงานเป็นทีม จะช่วยกันได้อย่างไร ซึ่งหมายความว่าผู้เรียนจะต้องเรียนรู้ที่จะใช้ความฉลาดในการคิดร่วมกัน

ประการที่สี่ การเรียนจากภายใน

การเรียนแบบนี้มีเจตนาเพื่อที่จะให้ผู้เรียนรู้จักตัวเอง หรือควบคุมและปรับเปลี่ยนตัวเองได้ตลอดเวลา และในเวลาเดียวกันจะทำให้ผู้เรียนสามารถสลัดหลุดจากความหลงในความรัก ความโลภ ความโกรธ ความหลง และความกลัว วิธีการเรียนคือ การฝึกสมาธิ และการตรวจสอบตัวเองในด้านต่างๆ รวมทั้งการช่วยกันระหว่างกลุ่มในการช่วยกันวิจารณ์ซึ่งกันและกัน

ประการที่ห้า การเรียนรู้โดยตรงจากธรรมชาติ

เจตนาของการเรียนแบบนี้ ก็เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจคุณค่าของธรรมชาติโดยรวมคุณค่าของพืชพันธุ์ และสัตว์ทุกชนิดที่ดำรงอยู่ในธรรมชาติ วิธีเรียนก็คือ ต้องพาผู้เรียนให้สัมผัสกับธรรมชาติที่เป็นจริง เรียนจากภาคสนามและสอนให้รู้ถึงปัญหาวิกฤติธรรมชาติ และบทบาทของผู้เรียนที่จะต้องมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมในแง่ต่างๆ กัน

ประการที่หก การศึกษาเพื่อความเป็นอิสระหรือการศึกษาเพื่อความเป็นไท

ฐานคิดนี้คือหัวใจของการศึกษา และการเข้าใจเรื่องนี้ได้ต้องประสานทั้งพื้นฐานปรัชญาการศึกษา จากทั้งแนวตะวันออกและตะวันตกเข้าด้วยกัน โดย "ไท" ในที่นี้มีความหมายหลายอย่าง คือเป็นทั้งวิธีการและเป้าหมายของการศึกษาในเวลาเดียวกัน นั่นคือเป้าหมายของชีวิตทุกชีวิต ดังนั้น คำว่า "ไท" ในที่นี้คือ ไม่เป็น "ทาส" ระบบการศึกษาเก่าคือการอบรมให้เชื่อ

ตาม และการไม่เป็นทาสหรือถูกครอบด้วยระบบการศึกษาจากตะวันตก การจะทำให้ผู้เรียนเป็น "ไท" ได้นั้น ต้องวางระบบคิดพื้นฐานของผู้เรียนอยู่บนหลัก 4 ประการ คือ

1. การไร้ขอบเขตแห่งการคิดสร้างสรรค์ เนื่องจากการเรียนปกติที่ผู้เรียนจะเรียนรู้ถึงโลกจินตนาการที่จำกัด ภายใต้เงื่อนไขและกฎเกณฑ์ที่แน่นอนที่ผู้สอนเชื่อว่าถูกและผิดเท่านั้น แต่การไร้ขอบเขตแห่งการคิดสร้างสรรค์ คือ การเรียนรู้คุณค่าของการจินตนาการและโลกแห่งความฝันที่ไม่มีกรอบที่พลิกผันได้ทุกทาง การเรียนรู้ถึงความไม่จำกัดเช่นนี้จะทำให้ผู้เรียนตระหนักถึงพลังแห่งการจินตนาการ

2. โลกที่เกินขอบเขตของความถูกต้อง โดยวิธีการเรียนเช่นนี้จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจโลกแบบหลายมิติและเข้าใจคุณค่าของสิ่งต่างๆที่ดำรงอยู่ ไม่ใช่แยกโลกธรรมชาติและสังคมเป็นสองส่วนในลักษณะของคู่ตรงข้าม เช่น โลกของคนดีสู้กับโลกของคนชั่ว โลกของธรรมชาติที่ดีกับโรคของเชื้อโรค ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้คุณค่าของสิ่งที่เรียกว่าเชื้อโรคด้วย เป็นต้น

3. โลกที่ไม่สมบูรณ์และมีตำหนิ ด้วยการวิพากษ์วิจารณ์และโต้แย้งที่สร้างสรรค์จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจเรื่องนี้ ความจริงแล้วหลักข้อนี้คือหลักพื้นฐานปรัชญาการศึกษาแบบตะวันตก แต่คงต้องถือว่าหลักนี้เป็นข้อดีอันหนึ่งที่ต้องเรียนรู้ แต่ก็ต้องปรับให้สอดคล้องกับตะวันออกเช่นกัน การโต้แย้งแบบตะวันตกคือการเอาชนะและแสดงความเหนือกว่า ดังนั้นเราควรจัดจุดอ่อนการเรียนแบบนี้ด้วยการเรียนรู้วิธีการโต้แย้งในเชิงสร้างสรรค์โดยมีเจตนาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นเป็นฐาน

4. ปรัชญาการศึกษาเพื่อความเป็น "ไท" คือ "ความว่าง" ความว่างนี้คือฐานคิดที่สำคัญที่สุดของหลักพุทธศาสนา "ว่าง" ในที่นี้มีความหมายหลายประการ

ประการแรก จิตว่างคือจิตที่มีความสามารถในการรับรู้ไม่จำกัด เพราะไม่ปิดโลกความรู้ เป็นจิตที่รับฟังความเห็นทุกความเห็น ชอบคนที่คิดแตกต่างจากตนเอง ดัดแปลงและปรับเปลี่ยนการรับรู้ของตนเองตลอดเวลา

ประการที่สอง เรียนแล้วต้องไม่ยึดติดในทฤษฎี ลัทธิความเชื่อ คัมภีร์ใดๆทั้งสิ้น ต้องถือว่าทฤษฎีและลัทธิความเชื่อทั้งหมด คือสังขารแบบสัมพัทธ์เท่านั้น จริงหรือไม่จริงล้วนแต่มีเงื่อนไขและขึ้นอยู่กับฐานที่ไม่แน่นอน ความจริงคือความไม่จริงในอีกเงื่อนไขหนึ่ง

ประการที่สาม การเข้าใจว่าความว่างคือเสรีภาพ ดังนั้นชีวิตกับการเรียนรู้และความว่างจะต้องพัฒนาไปด้วยกัน การเข้าใจเช่นนี้จะทำให้ผู้เรียนตระหนักรู้ความจริงว่าความว่างซึ่งดูไร้ค่านั้นมีค่าอย่างยิ่งในการเป็นฐานที่มาแห่งจิตวิญญาณ และเสรีภาพนี้คือเป้าหมายแห่งชีวิต

2.1.2 แนวคิดด้านการศึกษิตตามอัธยาศัย

การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการศึกษาอีกรูปแบบหนึ่งของระบบการศึกษา ที่เกี่ยวข้อง กับเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต ซึ่งเป็นแนวความคิดหลักอีกแนวหนึ่งที่ใช้อธิบายเรื่องการศึกษาของ โลกปัจจุบันที่เชื่อว่า มนุษย์เรียนรู้อยู่ตลอดเวลาตั้งแต่อุบัติขึ้นในครรภ์มารดาและจบลงเมื่อความ ตายมาเยือน ความเชื่ออย่างนี้จึงทำให้เรามองเห็นว่าตลอดชีวิตของมนุษย์เรานั้นเราเรียนรู้จากพ่อ แม่ พี่ น้อง จากการอบรมเลี้ยงดู โดยการเล่น การลองผิดลองถูก การพูดคุยสนทนา เรียน เพื่อที่จะมีชีวิต เพื่อที่จะเป็นมนุษย์ เป็นคนของเผ่าพันธุ์ของตระกูล ค่อยๆขยายไปสู่การเป็นคน ของชุมชน สังคม เรียนรู้โดยตั้งใจบ้างไม่ตั้งใจบ้าง (ชัยยศ อิมสุวรรณ์, 2544, บทบรรณาธิการ แปล.) ทั้งที่เป็นการเรียนรู้อย่างเป็นทางการ มีการจัดรูปแบบวิธีการสอนอย่างแน่นอน เช่นใน ระบบโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย และการเรียนรู้ที่ไม่เป็นทางการเป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น ระหว่างการดำเนินชีวิตพูดคุย ทำงาน พักผ่อน การเล่น หรือการออกกำลังกาย ฯลฯ โดยการเรียนรู้ ทั้ง 2 รูปแบบนี้ เป็นการเรียนรู้ที่หาได้จากแหล่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบ ๆ ตัวเอง เช่น ครอบครัว ชุมชน โรงเรียน ศูนย์การเรียน วัด ห้องสมุด สวนสาธารณะ หรือแม้กระทั่งสื่อต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งสังคมของ มนุษย์จะจัดให้มีระบบของการเรียนรู้เกิดขึ้นตลอดเวลา และใช้การศึกษาในรูปแบบต่าง ๆ เป็น เครื่องมือในการขัดเกลาพัฒนาให้เป็นมนุษย์มีคุณลักษณะตามที่สังคมนั้น ๆ ต้องการ โดยการ ถ่ายทอดความรู้ ความคิด ค่านิยม ทักษะคติจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งเรื่อย ๆ ไปตลอดเวลา ด้วยการหากระบวนการ และวิธีการจัดการศึกษาในรูปแบบต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับความต้องการ ตามวิธีการเรียนรู้ของมนุษย์ ซึ่งในทางวิชาการนั้นได้จัดรูปแบบของการศึกษาของมนุษย์ออกเป็น 3 รูปแบบ ได้แก่ (กรมการศึกษานอกโรงเรียน. อ้างถึงใน จักรกริช เผือกศรี, 2545, น. 23)

การศึกษาในระบบ (Formal Education)

การศึกษานอกระบบ (Non formal Education)

การศึกษาตามอัธยาศัย (Informal Education)

และนับตั้งแต่พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 ในมาตรา 15 ที่ ระบุว่า "การศึกษามี 3 รูปแบบ คือการศึกษาในระบบ การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตาม อัธยาศัย" จึงทำให้ประชาชนทั่วไปและโดยเฉพาะผู้ที่อยู่ในแวดวงการศึกษาหันมาให้ความสนใจ การศึกษาตามอัธยาศัยมากขึ้นเกิด (กล้า สมตระกูล, 2543, น. 24-29.)

นิยามและความหมายของการศึกษาตามอัธยาศัย

เรื่องการศึกษาตามอัธยาศัยนั้นมีการกล่าวถึงมาเป็นเวลานานแล้ว เพียงแต่มีชื่อเรียกที่แตกต่างกันออกไป เช่น การศึกษารวมดาวิสิก การศึกษาอรูปนัย การศึกษารวมชาติวิสัย การเรียนรู้ตามแนววิถีชีวิต เป็นต้น (ชัยยศ อิมสุวรรณ์, เล่มเดียวกัน) มีนักวิชาการทางการศึกษาหลายท่านได้ให้ความหมาย และคำจำกัดความไว้มีลักษณะคล้ายคลึงกัน ได้แก่

วิจิตร ศรีสอาน (2519, น. 101) ได้ให้ความหมายว่า การศึกษาตามอัธยาศัยจัดได้ว่าเป็นการเรียนรู้ การศึกษาที่มีกระบวนการของการเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต โดยไม่ต้องอาศัยระบบทางการศึกษาใดๆทั้งสิ้น เป็นการศึกษาที่มุ่งเสริมสร้างในบุคลิกภาพ ทักษะคิด ค่านิยม และความรู้ต่าง ๆ ความสนใจจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน เป็นการเรียนรู้ที่กระทำได้ในทุกที่ ไม่มีกำหนด และทำเมื่อใดก็ได้เป็นการเรียนรู้ได้ด้วยตนเองจากสิ่งต่าง ๆ รอบตัว

เชียรศรี วิวิศศิริ (2535, น. 15) ได้กล่าวถึงการศึกษาตามอัธยาศัยไว้ว่า เป็นการศึกษาที่ไม่มีระบบ และเป็นการศึกษาที่มนุษย์ทุกคนได้รับแบบเป็นธรรมชาติ ไม่มีผู้ใดรับผิดชอบจัดขึ้นโดยตรงไม่มีกำหนดผู้สอน ผู้เรียน เวลา สถานที่ และเป็นการศึกษาที่ได้รับกันอยู่ตลอดเวลาโดยตั้งใจ หรือไม่ก็ตาม ซึ่งการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการนี้จึงไม่มีการจัดระบบแบบแผนที่ชัดเจน แต่เป็นประสบการณ์ที่ทุกคนได้รับกันอยู่ตลอดเวลา และตลอดชีวิต

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2542 มาตรา 15 ได้กล่าวไว้ว่า "การศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการศึกษาที่ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ด้วยตนเองตามความสนใจ ศักยภาพ ความพร้อมและโอกาส โดยศึกษาจากบุคคล ประสบการณ์ สังคม สภาพแวดล้อม สื่อหรือแหล่งความรู้อื่น" (พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542, น. 9)

กล้า สมตระกูล (2543, น. 25) ได้กล่าวถึงการศึกษาตามอัธยาศัยว่า เป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นพร้อมกับมนุษย์ในโลกอันมีวัตถุประสงค์และเนื้อหาสาระเพื่อการดำรงชีวิตอันได้แก่ การเรียนรู้ภาษา การล่าสัตว์ทำมาหากิน การอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ การรักษาโรคภัยไข้เจ็บ โดยมีพ่อแม่พี่น้อง เครือญาติหรือสมาชิกกลุ่มเป็นครู มีธรรมชาติ ป่าเขา สัตว์ ต้นไม้เป็นสื่อการสอน แหล่งการเรียนรู้ไม่จำกัดสถานที่ ไม่มีหลักสูตร ระยะเวลาเรียนไม่รู้จักจบ (ตลอดชีวิต) ตามความสนใจและสถานการณ์แวดล้อมบังคับ

กรมการศึกษานอกโรงเรียน (2544, น. 1) ศูนย์ส่งเสริมการศึกษาตามอัธยาศัยได้นิยามความหมายของการศึกษาตามอัธยาศัยไว้ว่า "การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการจัดสภาพแวดล้อมสถานการณ์ ปัจจัยเกื้อหนุน สื่อ แหล่งความรู้ และบุคคล เพื่อส่งเสริมให้บุคคลได้เรียนรู้ตาม

ความสนใจ ตามศักยภาพ ความพร้อม และโอกาสที่มีเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งของตนเอง ครอบครัว ชุมชน และสังคม”

การนิยามในลักษณะนี้เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่า การศึกษาตามอัธยาศัยให้ความสำคัญกับการจัดการให้เกิดการเรียนรู้มากกว่าที่จะมีการสอนโดยตรง และไม่พยายามกล่าวอ้างถึงหลักฐานใดๆ เพราะเชื่อว่าการเรียนรู้ตามอัธยาศัยนั้น “ไหลไปตามสถานการณ์” มากกว่าการจัดการอย่างอื่นที่สามารถเห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนอย่างเช่นการศึกษาในระบบและนอกระบบ (อ้างใน ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์ : เล่มเดียวกัน)

กิตติ พัชรวิชัย (2539, น. 33) ได้กล่าวถึงการศึกษาตามอัธยาศัยว่า เป็นการเรียนรู้ตามธรรมชาติในสิ่งต่างๆ เช่นอยู่ในบ้านเรียนรู้การพูดการทำงานจากพ่อแม่ ออกไปนอกบ้านคบหาสมาคมกับเพื่อนเรียนรู้จากเพื่อน จากชุมชน จากแหล่งความรู้ สื่อมวลชน ล้วนเป็นการเรียนรู้ได้อย่างอิสระ เสรี และที่แตกต่างคือ ไม่มีระบบ ไม่มีองค์จัดเฉพาะ ไม่มีจุดมุ่งหมาย ไม่มีหลักสูตร ไม่จำกัดอายุ เวลาเรียน

จักรกริช เผือกศรี (2545, น. 24) ได้กล่าวถึงการศึกษาตามอัธยาศัยว่ามีความหมายรวมถึง การจัดการศึกษาในลักษณะของการศึกษานอกระบบโรงเรียนเพื่อตอบสนองต่อผู้ที่สนใจอยากเรียนรู้ ให้ได้รับการเติมเต็มโดยไม่มีระเบียบกฎเกณฑ์ใดๆ บังคับมากนัก กระบวนการเรียนรู้เป็นไปตามธรรมชาติขึ้นอยู่กับผู้เรียนเป็นหลัก ไม่มีหลักสูตรระยะเวลาเรียนที่แน่นอน แต่การเรียนรู้จะขึ้นอยู่กับจิตสำนึก โอกาส สถานการณ์แวดล้อมผลักดันให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นได้ตลอดเวลา

ลักษณะรูปแบบของการจัดการศึกษาตามอัธยาศัย

ชัยยศ อิ่มสุวรรณ์ (2544, น.1) ได้จำแนกการศึกษาตามอัธยาศัยไว้เพื่อเป็นการพิจารณาได้ดังนี้

1. การศึกษาตามอัธยาศัยสามารถเกิดได้ทุกหนแห่ง ตามแต่สถานการณ์จะพาไป โดยไม่จำกัดเวลา สถานที่ อายุ กลุ่ม รูปแบบหรือวิธีการเรียนรู้ต่างๆ
2. การศึกษาตามอัธยาศัย เป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีความสัมพันธ์กับสิ่งที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ไม่ว่าจะเป็นบุคคล วัตถุ สิ่งของหรือสถานการณ์ใดๆ ก็ตาม และจะตั้งใจหรือจงใจหรือไม่ก็ตาม ดังนั้นการที่ลูกได้เรียนรู้จากพ่อแม่ เรียนจากการทดลองทำหรือการเรียนรู้จากการได้สัมผัสวัสดุสิ่งของและเรียนรู้สื่อต่างๆ การเรียนรู้นั้นจะเกิดขึ้นบนจุดหนึ่งภายในจิตใจของมนุษย์ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ภายใน
3. การศึกษาตามอัธยาศัยจะมีลักษณะรูปแบบของการเรียนรู้ในลักษณะต่างๆ โดย

ทั่วไปจะมีลักษณะเฉพาะแบ่งออกเป็น

3.1 โดยการศึกษิตตามอัธยาศัยจะเป็นการเรียนรู้ที่ตั้งอยู่บนฐานของการสนทนา การพูดคุยแลกเปลี่ยนความรู้ ข้อคิดเห็น ประสบการณ์ ฯลฯ ซึ่งกันและกัน

3.2 การศึกษิตตามอัธยาศัย ผู้เรียนเป็นผู้กำหนดการเรียนรู้ด้วยตัวเองว่าจะเรียน ต่อหรือหยุดเรียนเมื่อใดก็ได้ขึ้นอยู่กับโอกาส ความเหมาะสม ความสนใจ ของผู้เรียนเอง

3.3 การเรียนรู้คาดการณ์ล่วงหน้าไม่ได้ เพราะในบางสถานการณ์เกิดการเรียนรู้ แต่ในบางสถานการณ์ก็ไม่เกิด หรือในสถานการณ์เดียวกัน บางคนก็เกิดการเรียนรู้ บางคนไม่ เกิดการเรียนรู้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและความสนใจของแต่ละบุคคล

3.4 การประเมินผลการเรียนรู้อยู่ที่ตนเองเป็นสำคัญ บางกรณีขึ้นอยู่กับบุคคลที่ เกี่ยวข้องด้วยที่จะยอมรับความรู้ที่เกิดขึ้น แต่ไม่มีรูปแบบการประเมินชัดเจน

ดังนั้นผลการเรียนที่เกิดจากการศึกษิตตามอัธยาศัยนั้น มีอยู่โดยไม่รู้ตัวเพราะเป็น การสั่งสมทีละเล็กทีละน้อย ไม่อาจคาดหวังได้ว่าผลการเรียนรู้เป็นอย่างไร จนกว่าจะนำไปใช้ใน ชีวิตจริง การประเมินทำได้ไม่ง่าย เพราะคุณค่าของผลการเรียนรู้ตามอัธยาศัยไม่ใช่สิ่งที่จะ นำไปสู่การเรียนต่อได้มากเท่ากับการนำไปใช้ในในชีวิตจริง การจัดการศึกษิตตามอัธยาศัยจึงเป็น เพียงการจัดการให้บุคคลเรียนรู้อย่างไม่เป็นทางการในรูปแบบที่หลากหลาย โดยการจัดสภาพ แวดล้อม ปัจจัยเกื้อหนุน บรรยากาศ สถานการณ์ให้เกิดการเรียนรู้

แนวปฏิบัติในการศึกษิตตามอัธยาศัย

จากการสำรวจงานในบริบทต่างๆ แนวคิดเกี่ยวกับการศึกษิตตามอัธยาศัยได้ขยาย ขอบเขตไปสู่ภาคปฏิบัติในประเด็นต่างๆต่อไปนี้

1. การพัฒนางานในการศึกษาในระบบ โรงเรียนและสถานศึกษาในระบบนั้นก็ สามารถจัดการศึกษาในรูปแบบและวิธีการอื่นๆที่มีลักษณะคล้ายการศึกษิตตามอัธยาศัยได้ ตัวอย่างเช่น ส่งเสริมและสนับสนุนการพัฒนาของกลุ่มต่างๆตามความต้องการและตามความสนใจ เช่น กลุ่มดนตรี กลุ่มศิลปะ กลุ่มสิ่งแวดล้อม กลุ่มพัฒนาชุมชน หรือการพัฒนางานใน "ห้อง ผู้ปกครอง" (parents room) งานด้านการรู้หนังสือ การเล่น และการช่วยเหลืองานในห้องเรียน

2. การพัฒนาชุมชนและการมีส่วนร่วมในชุมชน แนวคิดด้านการศึกษิตตาม อัธยาศัย สามารถนำไปปรับใช้กับการทำงานด้านการพัฒนาในบริบทต่างๆในการพัฒนาชนบท โดยแต่ละกลุ่มก็จะมีเป้าหมายเฉพาะของตนเองและและมีจุดเน้นที่แตกต่างกันไป ตัวอย่างเช่น การจัดตั้งกลุ่มหรือริเริ่มโปรแกรมต่างๆ เพื่อนำไปสู่การปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนในท้องถิ่นนั้น

อาจเป็นการทำงานเกี่ยวกับการเล่นของเด็ก งานศิลปะ ทัศนกรรม หรือการสร้างโอกาสเพื่อการสร้างงานในท้องถิ่นและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทักษะต่างๆ

3. การแสดง การก่อตั้ง การศึกษาด้านศิลปะและกิจกรรมกลางแจ้ง การศึกษา

ตามอรรถยาศัยจำนวนมากเริ่มต้นด้วยความรู้และทักษะพิเศษต่างๆที่นักการศึกษาตามอรรถยาศัยมีอยู่แล้วหรือที่พัฒนาขึ้น โดยสามารถใช้สิ่งเหล่านี้สร้างความสนใจและโอกาสใหม่สำหรับประชาชน สร้างสภาพแวดล้อมที่ทำให้ประชาชนได้พัฒนาและเรียนรู้ ตัวอย่างงานประเภทนี้รวมไปถึงงานด้านศิลปะ และกิจกรรมกลางแจ้ง ที่กระตุ้นให้ประชาชนทดลองทำสิ่งใหม่ (การแสดงออก) เพื่อพัฒนาทักษะใหม่ๆ (การสร้างสรรค์) และสะท้อนประสบการณ์ของเขา (เป็นเรื่องของการศึกษา) เช่น จัดการแสดงละครชุมชน กิจกรรมนี้รวมไปถึงการดึงคนในชุมชนเข้ามาร่วมจัดการแสดง สร้างฉาก กำกับการแสดง รวมถึงการเป็นผู้แสดงด้วย การรวบรวมข้อมูลการเปลี่ยนแปลงชีวิตในชุมชน อาจจัดทำในรูปของภาพถ่าย การเล่าปากเปล่า เรื่องสั้น การสัมภาษณ์ และบันทึกวีดิทัศน์ การพัฒนาความสามารถของคนทางด้านดนตรี นาฏกรรม ศิลปะ อาจรวมไปถึงการจัดชั้นเรียนห้องนี้และการจัดแสดงต่างๆ

2.1.3 แนวคิดด้านการศึกษาทางเลือก

ในขณะที่ภาครัฐให้ความสนใจกับแนวคิดการศึกษาตามอรรถยาศัยมากขึ้น ดังที่กล่าวมา ในด้านของนักวิชาการอิสระก็ได้ศึกษาค้นคว้าและนำเสนอแนวคิดด้านการศึกษาก็รูปแบบหนึ่งนั่นคือ การศึกษาทางเลือก จากงานวิจัยเรื่อง การศึกษาทางเลือก : โลกแห่งการเรียนรู้กลางแจ้ง โรงเรียน โดย สุชาติ จักรพิสุทธิ์ และคณะ (2548) ได้กล่าวถึงการศึกษาทางเลือกไว้ว่า การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันข้ามกลุ่มประสบการณ์ "เป็นการศึกษาตลอดชีวิต" ที่มีอยู่แล้วเป็นปกติในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านซึ่งสอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 มาตรา 25 อันว่าด้วยแหล่งเรียนรู้ ที่ระบุว่า รัฐต้องส่งเสริมการดำเนินงานและการจัดตั้งการเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบ

แต่ในภาคการศึกษาที่เป็นทางการโดยเฉพาะในระดับปฏิบัติ หรือจากโครงสร้างส่วนกลางลงมา กลับคิดว่าสิ่งที่ชุมชนจัดการเรียนรู้อยู่นั้น พ.ร.บ. การศึกษาแห่งชาติได้ครอบคลุมอยู่แล้ว คือ การจัดระบบการศึกษา 3 รูปแบบ ทั้งนี้ภาคการศึกษาทางการคิดว่าการจัดการศึกษาโดยชุมชนควรจัดอยู่ในระบบบริหารศึกษาตามอรรถยาศัย หากแต่ภาคการศึกษาทางเลือกเห็นสมควรจะให้สิทธิแก่ "การศึกษาทางเลือก" ไว้ นอกเหนือจากการศึกษาแห่งชาติ 3 ระบบ ด้วยว่ามี

ความแตกต่างอย่างสำคัญหลายประการ เช่น การศึกษาทางเลือกมิได้มีเป้าหมายการศึกษาเพื่อสนับสนุนปัจเจกบุคคล หากแต่มีเจตนาเพื่อการพัฒนาศักยภาพส่วนรวมแก้ปัญหาของส่วนรวม กระบวนการปฏิสัมพันธ์ของการศึกษาทางเลือก เน้นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอย่างเสมอภาค ภายในกลุ่ม ชุมชน มิได้มีผู้สอนและผู้เรียนที่สัมพันธ์กันในเชิงอำนาจ นอกจากนี้การศึกษาทางเลือกมิได้มีเนื้อหาหลักสูตรใดๆที่อิงกับระบบทางการ หากแต่เป็นองค์ความรู้ที่สังเคราะห์ขึ้นจากปัญหาของชุมชนเอง

นิยาม - ความหมาย "การศึกษาทางเลือก"

จาก *Dictionary of Education* ของประเทศอังกฤษที่สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (สกศ.) จัดแปลไว้เป็นเอกสารอัดสำเนา ดังนี้

การศึกษาทางเลือก (Alternative Education) เป็นการศึกษาเชิงอุดมคติ เพื่อแสดงถึงคุณลักษณะของรูปแบบการศึกษาที่ไม่ใช่การศึกษาแบบเดิม มักจะถือว่าเป็นโรงเรียนอิสระ (Free School) หรือเป็นการเรียนรู้ตามอัธยาศัย ไม่มีสถาบันการศึกษา (non institutional) และยึดหลักชุมชนเป็นหลัก (community-base) ลดบทบาทของการศึกษาในรูปแบบโรงเรียน และหากเป็นการจัดการศึกษาในโรงเรียน ก็จะเป็นการจัดการศึกษาแบบก้าวหน้า (progressive) (อ้างใน สุชาติดา จักรพิสูทธิ์ และคณะ, น. 54-55)

พิภพ ธงไชย (น.157-159) ได้กล่าวว่า การศึกษาทางเลือก คือระบบจัดการศึกษาที่หลากหลาย ที่ขึ้นอยู่กับรากฐานทางศาสนธรรม รากฐานทางปรัชญา รากฐานทางจิตวิทยา เพื่อพัฒนาเด็กให้เจริญเติบโตตามศักยภาพในธรรมชาติของตัวเด็ก โดยเน้นที่ความสุขและการอยู่ร่วมกันแบบสันติ รูปแบบการศึกษามีความหลากหลายไม่ยึดติดอยู่กับรูปแบบของระบบโรงเรียนที่ครอบงำสังคมไทยมา 100 กว่าปี การศึกษาในครอบครัวก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่ง การศึกษาในชุมชนก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่ง การศึกษาในธรรมชาติก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่ง การศึกษาในโรงเรียนก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งจะเป็นรูปแบบที่ยืดหยุ่นและหลากหลาย ให้สอดคล้องกับธรรมชาติของผู้เรียน และขบวนการเรียนรู้รวมทั้งเนื้อหาสาระที่เรียนรู้ ตั้งแต่เรื่องของตัวเอง เรื่องรอบตัว จากสิ่งแวดล้อมที่เป็นวัตถุธรรมชาติ จากภายใน (จิตวิญญาณ) ถึงภายนอก เรียนเรื่องมนุษย์ สัตว์ พืช โลกและจักรวาล สุดท้ายคือเรียนรู้การอยู่ร่วมกันอย่างสันติและเรียนรู้การดำรงชีวิตอยู่บนโลกนี้ (การได้มาซึ่งปัจจัยสี่) โดยเห็นแก่ตัวน้อยที่สุดพึ่งพาคนอื่นให้น้อยที่สุดและทำร้ายผู้อื่นให้น้อยที่สุด

ในการศึกษาเพื่อให้ได้มาซึ่งนิยามและความหมาย “การศึกษาทางเลือก” ตามความเข้าใจของกรณีศึกษาหรือชุมชน ทางโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกฯ ได้ใช้รูปแบบวิธีการจัดกลุ่มสัมมนาและระดมความคิด (Focus group) โดยการแบ่งกลุ่มย่อยแยกตามภูมิภาคเพื่อการอภิปรายเชิงลึกบนฐานวัฒนธรรมร่วมกัน โดยโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกไม่ได้สังเคราะห์นิยามความหมายการศึกษาให้เหลือเพียงนิยามเดียว หากแต่มีความเห็นว่าสมควรจะคงความแตกต่างอย่างมีนัยยะนี้ไว้ เนื่องจากเห็นว่าการศึกษาทางเลือกยังมิได้สถาปนาเป็นระบบหรือขบวนการที่เข้มแข็ง จึงไม่จำเป็นที่จะต้องจำกัดนิยามความหมายไว้เพียงนิยามเดียวแต่สมควรให้เป็นประเด็นที่สังคมจะเรียนรู้ร่วมกันต่อไป โดย สุชาดา จักรพิสูทธิ์และคณะผู้วิจัยได้พบข้อสรุปของแต่ละภาค ดังนี้

ภาคเหนือ “การศึกษาทางเลือก คือ กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นองค์รวม อิสระหลากหลาย สอดคล้องกับภูมิปัญญาแต่ละท้องถิ่น นำไปสู่ความสุขและความสำเร็จของบุคคลและชุมชน”

ภาคกลาง “การศึกษาทางเลือก คือ ทางออกจากวิกฤตการศึกษาเดิม เป็นการศึกษาที่ตั้งอยู่บนความหลากหลายของธรรมชาติและชีวิตจริง เกิดจากการมีส่วนร่วม นำไปสู่การพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งกาย ใจ จิตวิญญาณ”

ภาคอีสาน “การศึกษาทางเลือก คือ การศึกษาที่ตอบสนองความต้องการและศักยภาพมนุษย์ เป็นการเรียนรู้เพื่อศักยภาพของมนุษย์ และเป็นปฏิบัติการเชิงวิถีชุมชน”

ภาคใต้ “การศึกษาทางเลือก คือ การศึกษาที่นำไปสู่การดำเนินชีวิตที่เป็นจริง นำความสุขสู่ชุมชนและสังคมบนพื้นฐานวิถีไทย

กลุ่มคณะภาค “การศึกษาทางเลือก คือ การเปิดทางเลือกทั้งผู้เรียนและผู้สอน เป็นการสร้างทักษะให้สอดคล้องกับธรรมชาติ สังคม ชุมชน ทรัพยากร และคือการศึกษาที่เกิดจากการปฏิบัติจริงนำไปสู่การดำรงชีวิตที่มีพัฒนาการ

ทั้งหมดเป็นการแสดงให้เห็นว่า การศึกษาทางเลือกในสังคมไทยที่กำลังดำเนินอยู่มีความหลากหลาย อย่างไรก็ตามโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกก็ได้ให้แนวทางไว้ ไม่ว่าจะรูปแบบเนื้อหาอย่างไร ต่างมีเอกภาพร่วมกันที่สำคัญคือ

1. ปรัชญาและเป้าหมายของการศึกษาทางเลือกอยู่ที่การพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ซึ่งมีได้หมายถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์โดยลำพังปัจเจก หากแต่สมบูรณ์ทั้งกายใจ จิตวิญญาณ อันจะทำให้เกิดคุณภาพในความสัมพันธ์กับผู้อื่น ซึ่งในส่วนของการศึกษาของชุมชนมีความหมายถึงสุขภาวะของชุมชนส่วนรวมด้วย เพราะบุคคลที่สมบูรณ์ทั้งกายใจ จิตวิญญาณ

ย่อมพร้อมด้วยวุฒิภาวะและคุณธรรมที่จะทำประโยชน์แก่ผู้อื่นและส่วนรวม ปรารถนาให้ชุมชนและส่วนรวมได้เจริญก้าวหน้า

2. กระบวนการเรียนรู้ ที่มีการบูรณาการวิธีการกับเนื้อหาเข้าด้วยกันอย่างเป็นองค์รวม เหมาะแก่ผู้เรียนรู้ และในกระบวนการนั้นเป็นปฏิสัมพันธ์ที่ทำให้ผู้เรียนรู้และผู้เกี่ยวข้องมีส่วนร่วมกันอย่างเสมอภาค คือทุกคนร่วมเรียนรู้ไปด้วยกันไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

3. เนื้อหาการเรียนรู้ จะต้องสอดคล้องกับปัญหาและชีวิตจริงของผู้เรียนรู้ หรือเกิดจากความอยากรู้ของผู้เรียนรู้อย่างแท้จริง และเนื้อหานี้มีผลให้ผู้เรียนรู้ได้พัฒนาตนเองและชุมชนไปพร้อมกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าเป็นเนื้อหาที่รับใช้ส่วนรวม

จากการค้นคว้าเกี่ยวกับแนวคิดการศึกษาทางเลือกทำให้ผู้วิจัยสรุปนิยามความหมายได้ว่า การศึกษาทางเลือก เป็นการศึกษาที่มีปรัชญาและเป้าหมาย อยู่ที่การพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่มีความสมดุลสมบูรณ์ทั้งกายใจและจิตวิญญาณ อันจะทำให้เกิดคุณภาพในการปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยเป็นการจัดกระบวนการเรียนรู้ ที่บูรณาการทั้งเนื้อหาและวิธีการเข้าด้วยกันอย่างเป็นองค์รวม เหมาะสมกับผู้เรียนรู้ ในกระบวนการเรียนรู้นั้นเป็นปฏิสัมพันธ์แบบมีส่วนร่วมกันอย่างเสมอภาค ระหว่างผู้เรียนและผู้เกี่ยวข้องในการถ่ายทอด การเรียนรู้ ซึ่งมีเนื้อหาและการเรียนรู้ครอบคลุมตั้งแต่ การศึกษาปฐมวัย การศึกษาขั้นพื้นฐาน และการอุดมศึกษา ที่มีความสอดคล้องกับปัญหาและชีวิตจริงของผู้เรียนรู้ หรือเกิดจากความอยากรู้ของผู้เรียนรู้อย่างแท้จริง โดยที่เนื้อหานั้นมีผลให้ผู้เรียนรู้ได้พัฒนาตนเอง ชุมชน สังคมส่วนรวมไปพร้อมๆกัน

จากโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือก พบว่าสามารถจำแนกลักษณะและรูปแบบการศึกษาทางเลือกเป็นฐานการเรียนรู้ 7 อย่าง เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาต่อไป โดยฐานการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการศึกษาในครั้งนี้ คือ

การศึกษาทางเลือกสายคุณวุฒิปัญญา ซึ่งโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกได้พบข้อวิเคราะห์บางประการในเชิงปริมาณและคุณภาพคือ

1. การศึกษาทางเลือกสายคุณวุฒิปัญญามีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในห้วง 10 ปีที่ผ่านมาด้วยปัจจัยภายในและภายนอกชุมชนคือ

- วิฤตภายในชุมชนทางด้านวัฒนธรรม คุณวุฒิปัญญา ทำให้ชุมชนมีสำนึกความต้องการที่จะสืบทอดและอนุรักษ์เพื่อกอบกู้สถานการณ์และเพื่อรับมือกับกระแสความเปลี่ยนแปลง

- กระแสส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เน้นการสร้างจุดขายด้านวัฒนธรรมและเอกลักษณ์ของชุมชน ท้องถิ่นทำให้องค์กรพัฒนาเอกชนในระดับพื้นที่มีการประสานงานปลูกไร่และสนับสนุนทรัพยากรให้ชุมชนท้องถิ่นสืบค้น รวบรวม นำเสนอผลผลิตและบุคลากรด้านวัฒนธรรมภูมิปัญญาสู่สังคม
- ผลจากการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน ที่มียุทธศาสตร์การทำงานชุมชนบนฐานความรู้และการมีส่วนร่วมของชุมชนหลายๆ ประเด็นก็มักใช้ช่องทางด้านวัฒนธรรม ภูมิปัญญาเป็นจุดแข็ง อาทิเช่น ประเด็นป่าชุมชน
- กระแสการปฏิรูปการศึกษาที่ให้ความสำคัญในเรื่องการเชิดชูภูมิปัญญาไทย เช่น การให้รางวัล การประกาศยกย่องการเผยแพร่ทางสื่อสารมวลชน การมีหลักสูตรท้องถิ่น การบูรณาการวัฒนธรรม องค์ความรู้ของชุมชนเข้าสู่ผู้เรียน
- กระแสสำนึกต่อต้านโลกาภิวัตน์ที่มีอยู่ในระดับชุมชนท้องถิ่น ระดับประเทศทำให้กระแสชาตินิยม กระแสท้องถิ่นเริ่มมีพื้นที่ในสังคมไทยมากขึ้นซึ่งประสานสอดคล้องกับสำนึกหวงหาอดีตของประชากรรุ่นอายุกลางคนขึ้นไป

2. ครูภูมิปัญญาที่มีอยู่ทั่วทุกภาค แม้จะมีการเรียกใช้คำเรียกขานที่แตกต่างกัน แต่ทั้งหมดทำการถ่ายทอดความรู้โดยตัวเองเป็นผู้จัดหรือผู้สอนเองทั้งสิ้น ทั้งนี้เนื่องจากฐานการเรียนรู้นี้หัวใจสำคัญอยู่ที่ตัวความรู้ และตัวผู้ถ่ายทอดที่มีปรัชญาประจำใจว่า "ทำให้ดู อยู่ให้เห็น เป็นตัวอย่าง"

3. ตัวผู้ถ่ายทอดหรือครูภูมิปัญญา ไม่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากที่ใดและส่วนใหญ่มีฐานะการเงินที่ขัดสน แต่ก็ไม่ได้เรียกเก็บค่าวิชาความรู้จากผู้เรียน นอกจากค่ายกครูตามที่เคยปฏิบัติสืบทอดกันมาด้วยเหตุผลว่าจะ "ผิดครู" กล่าวได้ว่าความรู้ที่สืบทอดกันอยู่ในสายครูภูมิปัญญานั้นเป็นความรู้ที่ถูกกำกับด้วยศาสนธรรมอย่างเข้มแข็ง ดังนั้นอาจเป็นเหตุปัจจัยให้ความรู้เหล่านั้นอ่อนแอหดหายได้เพราะไม่สามารถสร้างรายได้

4. โดยทั่วไปคนมักเข้าใจว่าครูภูมิปัญญา คือผู้สูงอายุที่มีความรู้ในเรื่องเก่า หรือเป็นความรู้ที่ต้องเข้าข่ายอนุรักษ์ไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ในยุคปัจจุบัน แต่สิ่งที่โครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกพบ คือ มีครูภูมิปัญญาที่นำเอาความรู้สมัยใหม่มาประยุกต์ มีความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาของท้องถิ่น บรรารถนาจะให้มีผู้สืบทอดความรู้นั้น และใช้ความรู้นั้นเชิงเอื้อเพื่อแบ่งปันกัน ทั้งยังมีท่าทีในการถ่ายทอดองค์ความรู้แบบ "ทำให้ดู อยู่ให้เห็น เป็นตัวอย่าง" เช่นกัน ซึ่งโครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกได้จัดให้อยู่ในข่ายการศึกษาทางเลือกสายครูภูมิปัญญาเช่นกัน

5. ปัจจุบันเริ่มมีคนรุ่นกลางและรุ่นเยาว์เกิดจิตสำนึกที่จะปกป้องและสืบทอดภูมิปัญญามากขึ้น โดยมีการปรับปรุงความรู้นั้นหรือจัดกระบวนการรับและถ่ายทอดนั้นเสียใหม่ ซึ่ง

ปรากฏการณ์นี้นับได้ว่าเป็นร่องรอยอนาคตของความรู้ทางภูมิปัญญา กล่าวได้ว่าภูมิปัญญาไทยในปัจจุบันมีทั้งส่วนที่เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมและภูมิปัญญาประยุกต์ ซึ่งในส่วนหลังนี้ยังมีประเด็นถกเถียงกันว่าจะทำให้ภูมิปัญญาที่มีความลึกซึ้งทั้งปรัชญา ศาสนธรรม ข้อห้ามตามประเพณีหรือพิธีกรรมเดิม ถูกทำให้ง่ายขึ้นจนกลายเป็นเทคนิคและละทิ้งความลึกซึ้งของเดิมไป

6. มีข้อสังเกตว่าครุภูมิปัญญาที่ยังทำการถ่ายทอดความรู้สู่ผู้อื่นอยู่นั้น ในที่สุดจะเกิดการขยายกลุ่มและเกิดเครือข่ายครุภูมิปัญญาในองค์ความรู้ชุดเดียวกันขึ้น โดยมีลักษณะความร่วมมือหลายด้านและเพิ่มความเข้มแข็ง เพิ่มอำนาจต่อรองกับตลาดได้ดีขึ้น รวมถึงการมีพัฒนาการด้านเนื้อหาที่เชื่อมโยงเข้าสู่สมัยใหม่มากขึ้น อาทิเช่น เครือข่ายพ่อครูแม่ครุภูมิปัญญา ล้านนาที่มีถึง 13 กลุ่มและได้จัดตั้งตนเองขึ้นเป็นโฮงฮอมผญา

การศึกษาทางเลือกที่เป็นสถาบันนอกระบบรัฐ เป็นกลุ่มที่มีศักยภาพความเป็นไปได้ที่จะเป็น “ศูนย์การเรียนรู้” ตามมาตรา 18 (3) มากที่สุด เนื่องจากเป็นกลุ่มที่มีโครงสร้างการจัดตั้งมากที่สุด มีแผนการจัดการ มีการพัฒนาองค์ความรู้และยกระดับเป็นหลักสูตร มีกระบวนการถ่ายทอดที่เป็นระบบ โดยประเด็นวิเคราะห์กลุ่มประเภทนี้คือ

1. เกือบทั้งหมดของกลุ่มเกิดจากการคลี่คลายขยายตัวของชุมชนเรียนรู้ ที่ต้องการยกระดับพัฒนาความรู้ของตนเอง โดยมักเริ่มจากการสรุปทบทวน การถอดองค์ความรู้ การจัดทำเอกสารลายลักษณ์อักษร การฝึกอบรม

2. เกือบทั้งหมดเป็นการดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชนและเครือข่าย ที่มีพัฒนาการไปสู่การเป็นพี่เลี้ยงที่ปรึกษาของชาวบ้าน มีเพียงส่วนน้อยที่ดำเนินการโดยตัวบุคคลที่เป็นอดีตนักพัฒนา นักวิชาการ หรือนักวิจัยอิสระที่มองเห็นที่มองเห็นปัญหาความอ่อนแอของความรู้ชุมชน

3. ลักษณะการจัดกระบวนการเรียนรู้เป็นไปใน 2 ลักษณะคือ

- สถาบันเป็นผู้เอื้ออำนวย (Facilitate) หรือเป็นพี่เลี้ยงผลักดันให้เครือข่ายหรือชุมชนจัดกิจกรรมการเรียนรู้ขึ้น

- สถาบันเป็นผู้จัดการเรียนรู้เองโดยใช้กระบวนการที่เรียกว่าวิทยากรกระบวนการ วิธีการแผนที่ความคิด (Mind Map) วิธีการบรรยาย หรือใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน

4. สถาบันการเรียนรู้เหล่านี้มีบทบาทเป็นผู้นำในการถอดองค์ความรู้ การประยุกต์องค์ความรู้ให้กับชุมชน รวมถึงการมีบทบาทประสานงานกับภาคสังคม ได้แก่การสร้างความรู้

ร่วมมือกับโรงเรียนในการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น การนำความรู้ของชุมชนออกมาเผยแพร่สู่
สาธารณะ การประสานการทำงานวิจัยร่วมกับชุมชน

การศึกษาทางเลือกผ่านสื่อการเรียนรู้แหล่งเรียนรู้ ซึ่งสอดคล้องความหมายกับแหล่ง
เรียนรู้ตามมาตรา 25 โดยที่โครงการวิจัยการศึกษาทางเลือกของสุชาติดา จักรพิสุทธ์ และคณะ เชื่อ
ว่าเทคโนโลยีและระบบสื่อสารมวลชนสมัยใหม่จะเป็นแหล่งสร้างและใช้ความรู้แก่ผู้ต้องการเรียนรู้
ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้แหล่งท่องเที่ยวก็เป็นเงื่อนไขทางสังคมของการศึกษาที่ให้การเรียนรู้ใน
ระดับหนึ่ง มีผลในการเสริมสร้างการเรียนรู้แก่คนในสังคมที่ต้องสนับสนุนส่งเสริม อาทิเช่น
รายการโทรทัศน์ "ชีวิตและสุขภาพ" รายการสำหรับเยาวชน "ทุ่งแสงตะวัน" นิตยสารสารคดี
ศูนย์การเรียนรู้ที่สนับสนุนโดยภาครัฐ รวมถึงพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านที่ริเริ่มและดำเนินการโดยเอกชน
ชุมชน มูลนิธิ เช่น พิพิธภัณฑ์ชาวบ้านชุมชนวัดเกต จังหวัดเชียงใหม่ พิพิธภัณฑ์ยี่สาร จังหวัด
สมุทรสาคร พิพิธภัณฑ์พื้นบ้านจำทวี จังหวัดพิษณุโลก อีกทั้งยังมีห้องสมุด หอศิลปะทั้งของ
ราชการและเอกชน เป็นต้น

2.1.4 แนวคิดด้านการเรียนรู้ตลอดชีวิต

แนวคิดด้านการเรียนรู้ตลอดชีวิตเป็นอีกแนวคิดหนึ่ง ที่มีความสอดคล้องกับการจัด
ตั้งศูนย์การเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่นตามวัตถุประสงค์ของโครงการ ทั้งยังมีความเกี่ยวเนื่อง
เชื่อมโยงกับแนวคิดด้านการศึกษาทางเลือกและแนวคิดด้านการศึกษาตามอัธยาศัย ดังที่ มาตรา
4 ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ได้ให้ความหมายของการศึกษาว่าเป็น
"กระบวนการเรียนรู้เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคมโดยการถ่ายทอดความรู้ การฝึก
การอบรม การสืบสานทางวัฒนธรรม การสร้างสรรค์จรรโลงความก้าวหน้าทางวิชาการ การสร้าง
องค์ความรู้อันเกิดจากการจัดสภาพแวดล้อมสังคม การเรียนรู้และปัจจัยเกื้อหนุนให้บุคคลเรียนรู้
อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต" นอกจากนี้ยังได้ให้ความหมายของการศึกษาตลอดชีวิตซึ่งเป็นแนวทาง
ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดด้านการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต โดยระบุว่า "การศึกษาตลอดชีวิต
หมายความว่า การศึกษาที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างการศึกษาในระบบ การศึกษานอก
ระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอด
ชีวิต" นอกจากนี้ในหมวดที่ 1 บททั่วไปที่ว่าด้วยความมุ่งหมายและหลักการ ในมาตรา 8 ยัง
ระบุอีกว่าการจัดการศึกษาให้ยึดหลักดังนี้

- (1) เป็นการศึกษาตลอดชีวิตสำหรับประชาชน
- (2) ให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา
- (3) การพัฒนาสาระและกระบวนการเรียนรู้ให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

ดังนั้นจึงมีนักวิชาการได้ให้ความสนใจศึกษาว่า ระบบการศึกษาตลอดชีวิตจะมีลักษณะอย่างไร เป้าหมายของการศึกษาตลอดชีวิตคืออะไร อาทิเช่น วิชัย ตันศิริ (2539) ได้เสนอแนวคิดและแนวทางเกี่ยวกับการเรียนรู้ตลอดชีวิตไว้ว่า โลกในยุคสังคมสารสนเทศ และยุคโลกาภิวัตน์ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมรวดเร็วมาก และมีผลกระทบกันตลอดเวลาทั่วโลกมนุษย์หรือรัฐบาลของแต่ละประเทศเริ่มจะหมดความสามารถที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่พึงปรารถนา จำเป็นต้องปรับกลไกทางสังคมหรือกระบวนการปรับเปลี่ยนในสังคมให้สามารถเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาได้ทันที่ที่ สังคมจึงต้องเป็นสังคมเรียนรู้และสังคมจะเป็นสังคมเรียนรู้ได้จะต้องพัฒนาให้คนเป็นผู้เรียนรู้ได้ตลอดชีวิต เพราะการเรียนรู้ที่แท้จริงคือ การปรับตนเองให้สามารถมีชีวิตอยู่ในโลกด้วยความสำเร็จและมีความสุข

กล้า สมตระกูล (น. 25-26) ได้กล่าวถึงการศึกษาการศึกษาตลอดชีวิต ซึ่งเป็นแนวคิดที่นำไปสู่การศึกษาตามอัธยาศัยในภาครัฐ โดยกล่าวสรุปไว้ว่า การศึกษาตามอัธยาศัย คือรูปแบบการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นก่อน แต่เนื่องจากเราให้ความสำคัญกับการศึกษาในระบบมากเกินไป จนลืมความจำเป็นหรือการยอมรับการศึกษาในอีก 2 รูปแบบไป การจัดการศึกษาตลอดชีวิตอาจมีเป้าหมายนานาประการ ตามความจำเป็นของสถานการณ์ และโอกาสของการเรียนรู้ แต่โดยทั่วไปเป้าหมายสำคัญก็จะเป็นการช่วยเหลือให้สมาชิกในสังคมได้สามารถแก้ปัญหาในชีวิตของเขาเองปัญหาชีวิตอาจมีตั้งแต่เรื่องเศรษฐกิจ ไปจนถึงเรื่องจิตใจ หากสรุปสั้นตามแบบอย่างของพุทธศาสนาเป้าหมายหลักคือทำให้มนุษย์พ้นทุกข์ และมีความสุขที่แท้จริง เป้าหมายของการจัดการศึกษาตลอดชีวิตจึงน่าจะหมายถึง การพัฒนาให้มนุษย์สามารถเรียนรู้ได้ตลอดชีวิต

และมนุษย์จะเป็นผู้เรียนรู้ได้ ต้องมีจิตใจเปิดกว้าง ไม่ยึดติดอยู่กับความเชื่อเดิม ความคิดเดิม เพื่อเผชิญกับข้อมูลใหม่แนวคิดใหม่ การจะฝึกให้มนุษย์มีอุปนิสัยเช่นนั้น คือให้เรียนรู้ตลอดเวลาจึงมีไม่เรื่องง่าย แต่นี่คือเป้าหมายอันประเสริฐสุดของการจัดการศึกษาตลอดชีวิต เพราะความสามารถเรียนรู้ตลอดชีวิต คือความสามารถจะแก้ไขของชีวิตได้ตลอดเวลา และหากเปรียบเป็นสังคม หากสังคมเรียนรู้ได้ตลอดเวลาสังคมก็ไม่ล่มสลายเพราะจะรู้วิธีแก้ไขปัญหาและพัฒนาตนเองให้ยั่งยืนตลอดไป ฉะนั้น สังคมจะเรียนรู้ได้ต้องเป็นสังคมแบบเปิดด้วย

2.2 แนวคิดทางวัฒนธรรม พุทธศาสนา และศิลปะ

2.2.1 แนวคิดด้านวัฒนธรรมกับการพัฒนา

ศาสตราจารย์ประเวศ วะสี ได้นำเสนอบทความเรื่องใน “ปีวัฒนธรรมกับการพัฒนา พ.ศ. 2538” สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ว่า วัฒนธรรมคือพลังแห่งการพัฒนา แต่การที่วัฒนธรรมไม่มีพลัง ก็เนื่องจากสังคมได้รับการสื่อความหมายของคำว่าวัฒนธรรมในรูปแบบที่ไม่มีชีวิต ฉะนั้นการที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมกับการพัฒนา ควรเริ่มต้นที่การบูรณะความเข้าใจสาธารณะคำว่าวัฒนธรรม โดยท่านได้ให้ความหมายว่า

วัฒนธรรม คือ พฤติกรรม การปฏิบัติ หรือวิถีชีวิตของชุมชนหรือสังคม ที่สะท้อนภูมิปัญญาของชุมชนและสังคม ซึ่งได้มาจากประสบการณ์จริง เลือกลง ลองใช้ และถ่ายทอดด้วยการปฏิบัติสืบต่อกันมา มนุษยชาติมีความองงาม (Culture) หรือวัฒนธรรม อันหมายถึงการเรียนรู้ สะสมความรู้ และถ่ายทอดความรู้ในรูปแบบของการปฏิบัติ

นอกจากนี้ท่านยังได้เสนออีกชื่อหนึ่งของวัฒนธรรม คือ ภูมิปัญญาดั้งเดิม (traditional knowledge) เนื่องจากวัฒนธรรมเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม สิ่งแวดล้อมแต่ละแห่งแตกต่างกัน วัฒนธรรมจึงเป็นปัญญาที่ผูกติดกับแดนดินถิ่นต่างๆ วัฒนธรรมในท้องถิ่นจึงแตกต่างกันด้วย เรียกว่า มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ดังนั้นปัญญาของมนุษย์จึงไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในห้องเรียน หรือในห้องทดลองทางวิทยาศาสตร์เท่านั้นแต่มีกระแสนของปัญญาสายวัฒนธรรมซึ่งยาวกว่า กว้างไกลและลึกซึ้งกว่า ที่ว่ายาวกว่าก็โดยที่ความรู้ทางวัฒนธรรมเกิดจากการเรียนรู้ของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ จึงสืบทอดมาเป็นกระแสสายธารมาเป็นเวลานานกว่า ที่ว่ากว้างไกลกว่าก็โดยที่วัฒนธรรมเป็นความรู้อย่างบูรณาการ ที่เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของมนุษย์ทั้งหมดทุกด้านอันเนื่องด้วยสังคมและสิ่งแวดล้อม ที่ว่าลึกซึ้งกว่าก็เพราะวัฒนธรรมมีมิติทางจิตใจและจิตวิญญาณที่ลึกกว่ามิติทางวัตถุก็คือ วัฒนธรรมให้สุนทรียะรสแห่งความงามและความไพเราะจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์ที่ไปไกลกว่านั้นก็คือ วัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับคุณค่าอันสูงส่งลึกซึ้งทางจิตวิญญาณ และนำมาซึ่งความสุขอันประณีตล้ำลึกจากอิสรภาพ อันเป็นความสุขทางจิตวิญญาณ (spiritual happiness) (ประเวศ วะสี, 2541, น.12) ดังนั้นการพัฒนาที่ตัดขาดจากรากฐานทางวัฒนธรรมจึงทำให้เกิดความเสียหาย จำเป็นที่จะต้องทบทวนการพัฒนาและการสร้างความเข้าใจเรื่องของการพัฒนาที่ตั้งอยู่บนฐานของวัฒนธรรม

เมื่อวัฒนธรรมเป็นกระแสธารแห่งปัญญาอีกส่วนหนึ่งที่เป็นรากฐานของสังคมถึง

เพียงนี้ จึงควรปรับการศึกษาให้เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมไทย หัวใจสำคัญของการปฏิรูปการศึกษาทุกระดับจึงอยู่ที่การปรับกระบวนการเรียนรู้โดยเอาความจริงเป็นตัวตั้ง เอาวิชาเป็นเครื่องมือให้เข้าใจความจริงดีขึ้นและให้เป็นการเรียนรู้จากฐานทางวัฒนธรรม ดังเช่นแนวคิดของ ศาสตราจารย์ ประเวศ วะสี ที่มีต่อการศึกษาในฐานวัฒนธรรม ในปาฐกถาสวัสดิ์ สกกุลไทย เรื่อง มหาวิทยาลัยกับจิตตปัญญาศึกษาและไตรยางค์แห่งการศึกษา (2550, น. 9-10) ซึ่งสรุปได้ว่า วัฒนธรรมคือวิถีชีวิตร่วมกันของกลุ่มชนอันสอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมหนึ่งๆ ในกรอบของวัฒนธรรมมีการเรียนรู้ที่จำเป็นแก่ชีวิตและการอยู่ร่วมกันทุกอย่าง เช่นการทำงาน การทำมาหากิน ขนบธรรมเนียมประเพณี ภาษาและการสื่อสาร การดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม การไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง ความยุติธรรมชุมชน การดูแลรักษาสุขภาพ และศาสนธรรม เป็นต้น การศึกษาควรจะอยู่ในฐานวัฒนธรรมมากที่สุด ซึ่งจะเรียนรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่จำเป็นแก่ชีวิตและการอยู่ร่วมกัน ผ่านการปฏิบัติจริง ในฐานนี้จะไม่มีการว่างงานเพราะการทำงานเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต การว่างงานเกิดจากการศึกษาที่แยกไปจากวิถีชีวิต การศึกษาแบบเอาวิชาเป็นตัวตั้ง ยิ่งก่อให้เกิดความแปลกแยกจากเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติแวดล้อม การศึกษาในฐานวัฒนธรรมจะดึงมนุษย์เข้ามาอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติแวดล้อม

2.2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการมองความจริง ความดี ความงาม

การมองความจริง ความดี ความงาม เป็นอีกทัศนะหนึ่งที่ศาสตราจารย์ประเวศ วะสี นำเสนอในปาฐกถาสวัสดิ์ สกกุลไทย เรื่อง มหาวิทยาลัยกับจิตตปัญญาศึกษาและไตรยางค์แห่งการศึกษา (2550, น. 16-26) คือถ้ามองความจริง ความดี ความงาม แยกส่วนเป็นเรื่องๆก็อาจจะมี ความหมายต่างกันไป แต่ถ้ามองเป็นองค์รวมจะพบว่า ความจริงมีความดีและความงามอยู่ในกันและกัน เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน เนื่องจากปกติเราสัมผัสสิ่งต่างๆด้วยความคิด คือเรามีความคิดอะไรอยู่ก่อนแล้ว (Preconception) แล้วรับรู้อะไรต่างๆตามความคิดของเรา ทำให้เข้าไม่ถึงความจริงตามธรรมชาติ ต่อเมื่อจิตสงบจากความคิดปรุงแต่ง มีสติรู้อยู่กับปัจจุบัน ก็จะสัมผัสกับความจริง จะประสบกับความงามอย่างล้นเหลือ เพราะในความจริงมีความงาม และการมีความรักความเมตตากรุณาอันไพศาลเป็นความดีซึ่งเกิดจากการเข้าถึงความจริง

ศิลปินที่เข้าถึงความงาม จิตจะสงบมากหรือสงบอย่างลึก ทำให้สัมผัสกับความงามที่ปราศจากตัวตน แล้วสามารถสื่อให้ผู้คนที่รับรู้อย่างลึกเข้าไปถึงหัวใจ งานศิลปะที่ดีจึงเป็นความงามที่พาผู้คนเข้าไปสัมผัสความจริงและความดี นี่คือหน้าที่ของศิลปินและศิลปะที่แท้ นั่นคือการพาผู้คนให้เข้าถึงความงาม ความจริง และความดี ความงามที่รู้จักกันเป็นอย่างดีก็คือ หนึ่ง ความ

งามของธรรมชาติ สอง ความงามของศิลปะ ซึ่งมนุษย์ได้ใช้เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงจิตใจมานาน ทั้งทางบวกและทางลบ ในทางบวกคือการใช้ความงามตามธรรมชาติและ ความงามของศิลปะเป็นเครื่องเข้าถึงความดีและความจริง ทำให้เกิดความรักอันไพศาลต่อเพื่อนมนุษย์และสรรพสิ่งอันเป็นคุณอย่างยิ่ง ส่วนในทางลบคือการใช้ความงามนั้นสนองกิเลสตัณหาของตัวเอง เช่นการครอบครอง การกีดกันผู้อื่น การเปลี่ยนความงามนั้นๆ ให้เป็นเงินขนาดใหญ่เพื่อสามารถเอาเปรียบผู้อื่นได้มากขึ้น หรือแม้กระทั่งทำลายธรรมชาติและศักยภาพของศิลปินโดยทั่วไป

นอกจากนี้ยังมีความงามแบบที่สาม เป็นความงามทางจิตใจ จิตใจที่ดีงาม ที่มีเมตตา กรุณา ที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ที่รับผิดชอบต่อหน้าที่ จิตใจที่สงบ มีสติ จิตใจอย่างนี้ อยู่ในความงาม คนที่จิตใจงามเมื่อทำสิ่งใด สิ่งที่ทำก็กลายเป็นความงามที่ตนเองและผู้อื่นสัมผัสได้ ก่อให้เกิดความชื่นใจ ความปีติ ในขณะที่ความงามของธรรมชาติและ ความงามของศิลปะอาจถูกใช้ในทางที่เป็นคุณหรือทางที่เป็นโทษก็ได้ดังที่กล่าวมา แต่ความงามที่จิตใจนั้นเชื่อมโยงกับความจริงและความดีเสมอ และรวมเอาความงามประเภทที่หนึ่งและสองในทางที่เป็นคุณเข้ามาไว้ในตัวด้วย จึงกล่าวได้ว่าความงามทางจิตใจเป็นความงามที่สุด ในความเป็นมนุษย์จึงควรเข้าถึงความงามที่สุดเช่นนี้

2.2.3 ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนาที่นำมาใช้เป็นฐานคิด

เนื่องจากสายธารแห่งวัฒนธรรมภูมิปัญญาอีสาน มีรากเหง้าหลากหลายผสมผสานอย่างกลมกลืน ระหว่างศาสนา สภากฎมิตศาสตร์ สภากฎมิตศาสตร์ สภากฎมิตศาสตร์ และกระบวนการทางสังคม ค่านิยม ในการประกอบอาชีพในการดำเนินชีวิตที่สำคัญโดดเด่นประการหนึ่งของคนอีสานคือ การยกย่องการใช้ความรู้อย่างมีคุณธรรม (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2543, น.2) ซึ่งแบบแผนที่กำหนดแนวคิด ทักษะคติ และภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตของคนอีสานที่สำคัญก็คือ พุทธศาสนา บรรดาคติความเชื่ออันหลากหลายของชาวอีสานนั้น พุทธศาสนาสอนให้มนุษย์เรียนรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ คน สัตว์ พืช สิ่งของต่างๆ โดยการสังเกต การปฏิบัติ การฟัง การอ่าน และการเขียน กระทั่งนำไปสู่แบบแผนในการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบต่อกันมา โดยแสดงออกผ่านจารีต ประเพณี พิธีกรรม ภาษาวรรณกรรม สถาปัตยกรรม ดนตรี นาฏศิลป์ ศิลปะ ทัศนกรรม เป็นต้น

จากที่มอดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยต้องศึกษา ค้นคว้า แนวคิดทางพุทธศาสนาเพิ่มเติม เพื่อให้เกิดความเข้าใจ ความซาบซึ้ง และมองเห็นความเชื่อมโยงที่ชัดเจนของงานศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่นอีสานที่ตั้งอยู่บนฐานคิดของพระพุทธศาสนา โดยผู้วิจัยได้สรุปแนวคิดจาก "ลักษณะแห่ง

พระพุทธศาสนา” ของ พระธรรมปิฎก (2532) ซึ่งเลือกมาเพียงบางลักษณะที่คิดว่ามีความสอดคล้องเหมาะสมทั้งทางด้านการศึกษา การเรียนรู้ การบริหารจัดการ ด้านศิลปะและวัฒนธรรม เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการประยุกต์ใช้กับการศึกษาค้นคว้าต่อไป ดังนี้

ลักษณะที่ 1 : คำสอนเป็นกลางปฏิบัติสายกลาง

ลักษณะที่ 3 : ถือสำคัญทั้งสาระและรูปแบบ

ลักษณะที่ 5 : เป็นวิภาษวาท

ลักษณะที่ 10 : เชื่อว่ามนุษย์ประเสริฐด้วยการฝึกฝนพัฒนา

ลักษณะที่ 11 : เป็นศาสนาแห่งการศึกษา

ลักษณะที่ 12 : ให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจเจกภายในและปัจเจกภายนอก

ลักษณะที่ 1 : คำสอนเป็นกลางปฏิบัติสายกลาง

เนื่องจากมนุษย์เรานั้นมีความโน้มเอียงที่จะสุดโต่ง ความสุดโต่งมีอยู่ 2 อย่างคือ สุดโต่งทางความคิดและสุดโต่งทางการปฏิบัติ แต่พระพุทธศาสนาสอนว่า ความจริงหรือสัจธรรม นั้นมิใช่เป็นไปตามความโน้มเอียงของความพอใจของมนุษย์ที่มองอะไรไปสุดทางไหนทางนี้ ความจริงนั้นเป็นกลางๆ ต้องสอนต้องพูดให้พอดีกับความเป็นจริง เพราะฉะนั้นการสอนความจริงแต่เพียงพอดีๆ ให้ตรงกับความจริงนั้น จึงกลายเป็นคำสอนที่เป็นกลาง

ในทางปฏิบัติเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ หลักธรรมที่เรียกว่า มรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติกลางๆไม่ตึงเกินไปไม่หย่อนเกินไป พอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความมีชีวิตที่ดีงาม

ในทางความคิดหรือทัศนะเกี่ยวกับสัจธรรม เรียกว่า มัชฌนธรรมเทศนา ได้แก่ หลักธรรมที่เรียกว่า อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นหลักธรรมที่แสดงความจริงเป็นกลางๆตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของมนุษย์ทั้งหลายแต่พอดีกับความจริงที่ว่า สิ่งทั้งหลายนั้นอิงอาศัยซึ่งกันและกัน มิใช่ดำรงอยู่โดยลำพังตัวมันเอง

อีกอย่างหนึ่ง สายกลางนั้นมีความหมายว่า พอดี ตรงกับที่เราใช้กันในปัจจุบันว่า ดุลยภาพ หรือสมดุล โดยทั่วไปจะเห็นว่าหลักพระพุทธศาสนาในทุกะดับมีเรื่องของความพอดีหรือทางสายกลาง คือความพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย ที่จะให้ตรงกับความจริง จึงเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา

ลักษณะที่ 9 : มองตามเหตุปัจจัย

คือการมีทัศนะที่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยลำพังตน แต่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย

ลักษณะที่ 5 : เป็นวิเศษวาท

วิเศษวาท คือ การแสดงความจริงหรือการสอนโดยการจำแนกแยกแยะ หมายความว่า ไม่มองความจริงเพียงด้านเดียว มีการมองอย่างวิเคราะห์และจำแนกแยกแยะมองความจริงครบทุกแง่มุม ไม่ดึงไปด้านใดด้านหนึ่ง

ผู้วิจัยมีความเห็นว่าลักษณะแห่งพระพุทธศาสนาทั้ง 3 ลักษณะนี้ หากเราเริ่มต้นด้วยการเห็นความจริงอย่างวิเคราะห์และจำแนกแยกแยะมองความจริงครบทุกแง่มุม ไม่ดึงไปด้านใดด้านหนึ่งตามหลัก วิเศษวาท เราก็จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยลำพังตน แต่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย ตามหลักกรรมอิทัปปัจจยตา ซึ่งเป็นหลักกรรมที่แสดงความจริงเป็นกลางๆตามเหตุปัจจัย และลักษณะที่สอดคล้องกับแนวคิดในปัจจุบัน ที่ให้ความสำคัญกับการบูรณาการอย่างเป็นองค์รวมและเห็นโลกเป็นความเชื่อมโยงของสรรพสิ่งดังเช่นแนวคิดของศาสตราจารย์ประเวศ วะสี ที่กล่าวมา ดังนั้นเมื่อทำงานใดหากเรานำหลักกรรมทั้ง 3 ลักษณะมาปรับใช้กับการดำเนินชีวิต การทำงานที่เกี่ยวข้องกับทางด้านศิลปวัฒนธรรม ไม่ว่าจะหลักการหรือแนวคิดใดทั้งทางด้านการบริหารจัดการ การศึกษา และศิลปวัฒนธรรมหากมีลักษณะที่เป็นกลาง มีความพอดี ไม่สุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่ง ด้วยวิธีคิดแบบเป็นกลางเช่นนี้ จะทำให้เห็นความจริงคือความเชื่อมโยงของสรรพสิ่งระหว่างเรากับผู้อื่น เรากับสิ่งอื่นและทั้งหมดเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียว (The Same oneness) จะทำให้เรามีความกตัญญูในหัวใจต่อสรรพสิ่ง จะทำให้มีความอ่อนน้อมถ่อมตัว มีความอ่อนตัวไม่แข็งกระด้าง มีความสัมพันธ์ที่ดีเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ สามารถยอมรับ ปรับเปลี่ยน หันหน้าเข้าหากันได้ง่ายอย่างพอดี ทำให้มีดุลยภาพในการดำเนินชีวิตให้ถึงจุดหมายได้ หากสามารถเข้าถึงความเป็นกระแสของเหตุปัจจัย เข้าใจความจริงตามธรรมชาติ หรือ อิทัปปัจจยตา ก็ถือว่าเข้าถึงความจริง ความดี ความงาม ที่เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน

ลักษณะที่ 3 : ถือสำคัญทั้งสาระและรูปแบบ

พระพุทธศาสนาประกอบด้วยองค์ 2 อย่างที่พอดีกันคือ ประกอบด้วยพระธรรม กับวินัย บางครั้งเราเรียกพระพุทธศาสนาว่า พระธรรมวินัย ซึ่งต้องมีทั้งสองอย่างจึงจะมีความสมบูรณ์ แต่ในโลกปัจจุบันนี้มักมีการถกเถียงกันอยู่เสมอว่า บุคคลกับระบบอย่างไหนสำคัญกว่า บางคนบอกว่าระบบสำคัญบุคคลไม่สำคัญ ระบบเป็นอย่างไร คนก็เป็นไปตามนั้น บางคนบอก

ว่าปัจเจกชนสำคัญ สังคมเกิดจากปัจเจกชน สังคมจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่ปัจเจกชน ถ้าทำปัจเจกชนให้ดีสังคมก็จะดีไปเอง อีกฝ่ายหนึ่งอาจจะบอกว่า สังคมสำคัญเพราะปัจเจกชนถูกล่อหลอมโดยสังคม หากทำสังคมให้ดี ปัจเจกชนก็จะดีไปตาม ในแง่ของสาระและรูปแบบ พวกหนึ่งบอกว่าสาระสำคัญ รูปแบบไม่สำคัญ เนื้อหาสำคัญกว่า รูปแบบเป็นเพียงเปลือกนอก อีกพวกหนึ่งบอกว่ารูปแบบสำคัญ รูปแบบเป็นเครื่องกำหนดเนื้อหา แต่พุทธศาสนาไม่เอียงสุดไปข้างไหน เพราะยอมรับความสำคัญของแต่ละเรื่องแต่ละอย่างตามความเป็นจริง หรือตามคุณค่าที่มีอยู่ พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ธรรมและวินัย ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการให้ความสำคัญทั้งแก่บุคคลและระบบ ให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจเจกชนและสังคม ให้ความสำคัญทั้งแก่สาระและรูปแบบ ให้ความสำคัญทั้งแก่การปฏิบัติทางด้านในจิตใจและการปฏิบัติด้านนอกที่เน้นวัตถุ จะทำให้การจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่น เกิดประโยชน์ต่อผู้มีส่วนร่วมทำงานทางด้านศิลปวัฒนธรรมเช่นเดียวกับผู้วิจัย และเกิดประโยชน์ต่อ ประชาชน ในด้านของการเข้าใจตนเอง การเห็นคุณค่าและความภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมของตนเอง พร้อมกันนั้นก็เห็นคุณค่าและเคารพในศิลปวัฒนธรรมของผู้อื่นด้วยเช่นกัน

ลักษณะที่ 10 : เชื่อว่ามนุษย์ประเสริฐด้วยการฝึกฝนพัฒนา

พระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของมนุษย์ว่า มีภาวะเป็นสัตว์ที่ฝึกได้และฝึกได้ ถึงขั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ มองอีกแง่หนึ่งก็คือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและจะประเสริฐสุดได้ด้วยการฝึก มนุษย์จึงมีศักยภาพสูงสุดในการฝึก ซึ่งหมายถึงการพัฒนาตน เพราะฉะนั้นมนุษย์ต้องไม่ดูถูกตนเอง ต้องมั่นใจในตนเอง ต้องนับถือตนเองอย่างมีความอ่อนน้อมถ่อมตน คือต้องเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ที่พัฒนาได้ สาระสำคัญของศักยภาพก็คือปัญญา ดังที่ว่าปัญญาซึ่งสามารถพัฒนาจนกระทั่งตรัสรู้เป็นพุทธะได้

ลักษณะที่ 11 : เป็นศาสนาแห่งการศึกษา

ที่นำเอาการศึกษาเข้ามาเป็นสาระสำคัญ เป็นเนื้อแท้ของการดำเนินชีวิต และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นการศึกษา หลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา จึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า การศึกษา หรือ ไตรสิกขา ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ส่วนคือ ศิล สมาธิ ปัญญา ที่มาจากการประมวลองค์ประกอบของมรรคมงคล 8 หรือหลักการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ สรุปได้ว่า การดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ก็คืออันเดียวกันกับการศึกษา

ฉะนั้นการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา จึงต้องดำเนินให้ถูกต้องโดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา การศึกษาจึงเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตทั้งหมด การศึกษาตลอดชีวิตจึงมีมา

ในพระพุทธศาสนา ลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาก็คือเป็นศาสนาแห่งการศึกษาดังที่กล่าวมา

ลักษณะที่ 12 : ให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจเจกภายในและปัจเจกภายนอก

เป็นหลักที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการศึกษา คือในการฝึกคนก่อนที่จะเข้าสู่มรรค กล่าวคือ ใน การที่จะมีสัมมาทิฏฐิซึ่งเป็นองค์แรกของมรรค จะมีปัจเจกอยู่ 2 ประการคือ

ปัจเจกภายนอก ก็คือ การมีปรโตโฆชะที่ดี ได้แก่ การมีกัลยาณมิตร มิตรที่ดี มีครู อาจารย์ที่ดี มีพ่อแม่ที่ดีซึ่งให้ความรู้ที่ถูกต้อง มีแหล่งความรู้ มีสื่อมวลชนที่ให้สติปัญญา เป็น สื่อสารให้ข้อมูลที่มีประโยชน์ ฯลฯ อย่างนี้เรียกว่ามีปัจเจกภายนอกที่ดี

ปัจเจกภายใน คือในส่วนของตนเองก็ต้องมีโยนิโสมนสิการ รู้จักคิด เป็นการทำในใจ โดยแยกกาย การพิจารณาโดยแยกกาย

นี่เป็น 2 ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นองค์ประกอบเริ่มแรกของมรรคและเป็น จุดเริ่มต้นของการศึกษาที่ถูกต้อง อีกประการหนึ่ง ว่าโดยความสัมพันธ์กับหลักที่ได้เน้นมาแล้ว วินัยเป็นการสร้างสภาพแวดล้อม ให้เรามีกัลยาณมิตรที่จะมาช่วยเป็นผู้ชักจูงเราให้เข้าหาธรรมได้ ส่วนโยนิโสมนสิการนั้นเป็นตัวเจาะให้เข้าถึงเนื้อแท้คือเข้าถึงธรรม หลักการสำคัญในเรื่องนี้ก็คือ ลักษณะที่ให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจเจกภายในและปัจเจกภายนอก

ผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะที่ 10, 11, 12 เป็นแนวคิดที่เป็นหัวใจสำคัญในการศึกษาตาม แนวทางของพุทธศาสนา ที่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานทางด้านศิลปวัฒนธรรมควรศึกษาให้เกิดความ เข้าใจที่ลึกซึ้ง จะทำให้การบริหารจัดการงานวัฒนธรรม มีความลุ่มลึก ได้ประโยชน์และคุณค่าที่ แท้จริง เพื่อให้การบริหารงานวัฒนธรรมนำไปสู่การศึกษาที่ยั่งยืนลึกเข้าไปในหัวใจ

2.2.4 ศิลปะและวัฒนธรรมกับฐานคิดทางพุทธศาสนา

เนื่องจากสายธารแห่งภูมิปัญญา ศิลปะ และวัฒนธรรมอีสานมีรากเหง้าที่ผสมผสาน กันอย่างกลมกลืนระหว่างศาสนา สถาปัตยกรรมศาสตร์ สภาพแวดล้อม และกระบวนการทางสังคม ดังเช่นที่กล่าวมา ในอีสานนั้นศาสนากับชาวบ้าน เป็นความผสมผสานกับคตินิยมในท้องถิ่น คือ พุทธศาสนาระดับที่ชาวบ้านปฏิบัติในชีวิตประจำวัน กับศาสนาพราหมณ์และความเชื่อถือผีต่างๆ พุทธศาสนาระดับชาวบ้าน จึงแสดงหลักคำสอนที่เป็นเอกภาพกับวิถีดำเนินชีวิตภายในสังคมอีสาน (อ่างแล้วโน : จารุวรรณ ธรรมวัตร) และเป็นแบบกำหนดของศิลปวัฒนธรรมภูมิปัญญาพื้นบ้านใน แต่ละท้องถิ่น เป็นการทำให้ชาวบ้านแสวงหาความรู้เพื่อที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติและสังคมที่เกี่ยวข้อง-

ข้อจำเป็นกับการดำเนินชีวิต เช่นการประกอบประเพณี พิธีกรรม กิจกรรมต่างๆของชุมชน เป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย ไม่ซับซ้อนเป็นประโยชน์แก่คนทุกระดับ มีลักษณะเด่นคือสร้างสำนึกที่เป็น หมู่คณะ ทั้งในระดับครอบครัว และเครือญาติ สังคมไทยโดยทั่วไปมีศักยภาพเพียงพอในการสร้างภูมิปัญญาของตนเองแม้ในชุมชนท้องถิ่นเช่นอีสาน เนื่องจากที่พุทธศาสนามีความผสมกลมกลืนกับศิลปวัฒนธรรมอีสานเช่นนี้ ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาค้นคว้าโลกทัศน์ของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับศิลปะเพื่อให้เข้าใจศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่นอย่างลึกซึ้ง โดยศึกษาจากพุทธพจน์ที่ปรากฏในมงคลสูตร ว่าศิลปะเป็นมงคลอย่างหนึ่งของชีวิต ตามที่พระธรรมโกศาจารย์ได้กล่าวไว้ในหนังสือ "มงคลชีวิต" มงคลที่ 8 การศึกษาศิลปวิทยา ว่า

ศิลป ได้แก่หัตถโกศล คือความฉลาดในหัตถกรรม ความศึกษาอันเป็นเหตุเจริญวิทยาความรู้ ความฉลาดอันไม่เกี่ยวกับวิชาช่างเรียกพหุสัจจะ ส่วนความศึกษาอันเป็นส่วนวิชาช่างเรียกว่าศิลปในศิลปสภาแห่งธรรมনীติ ได้รวมวิชา 18 อย่างว่าเป็นศิลปะ (พระธรรมโกศาจารย์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์, น. 38-41)

ดังนั้นศิลปะในทางพุทธศาสนาจัดว่าเป็นธรรมะประการหนึ่ง คือ ความเป็นผู้ขยันเฉลียวฉลาดในการทำการงานที่พึงกระทำ ศิลปะคือสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น ซึ่งจะเป็นประจักษ์พยานอันสะท้อนความเจริญของโลก ศิลปะยิ่งเจริญขึ้นเพียงใดโลกก็ยิ่งเจริญขึ้นเพียงนั้น แต่ศิลปะนั้นอาจไม่ได้นำมาซึ่งความเจริญอย่างเดียว ย่อมนำมาซึ่งความพินาศด้วย เพราะความเจริญแห่งศิลปะ เป็นเหตุให้มนุษย์ประดิษฐ์คิดทำเครื่องมือเครื่องใช้ในการเบียดเบียนกันและกันให้วิจิตรพิสดารยิ่งขึ้น ซึ่งอาจเผาะผลาญชีวิตมนุษย์ถึงพินาศไปนับไม่ถ้วนก็ด้วยอำนาจแห่งศิลปะเช่นนี้

เพราะฉะนั้นตามมติแห่งพระพุทธศาสนา จึงจัดแต่เฉพาะศิลปะที่ปราศจากการเบียดเบียนต่อชีวิตผู้อื่นเท่านั้นว่าเป็นอุดมมงคลเพราะเป็นเหตุแห่งความเจริญ หากศิลปะเช่นนี้มีอยู่ในบุคคลใด และบุคคลนั้นนำไปใช้แต่ทางที่ควร ก็ล้วนเป็นที่ตั้งแห่งความเจริญ ด้วยเหตุนี้ผู้มีศิลปะจึงชื่อว่าเป็นผู้มีมงคลความเจริญด้วย

นอกจากนี้ใน สรรนิพนธ์ว่าด้วยศิลปะและสุนทรียภาพทางจิตวิญญาณ ของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่รวบรวมโดย กวีวงศ์ กลุ่มพุทธทาสศึกษา ยังได้กล่าวไว้ว่า

คำว่าศิลปะในภาษาบาลี หรือศิลปะในพุทธศาสนานี้เป็นคำเดียวกัน ในครั้งพุทธกาล คำว่าศิลปะ หรือ ศิลปะเป็นความรู้เพื่อมนุษย์คนหนึ่งจะใช้เป็นอาชีพได้ ส่วนอีกทางหนึ่งนั่นก็คือความรู้ทางจิต ทางใจ ทางวิญญาณ ซึ่งเรียกว่าวิญญาณศาสตร์หรือธรรมศาสตร์ เป็นความรู้ทางมโนธรรมไม่ใช่เรื่องทำมาหากิน; อดีตก็นับเป็นเครื่องช่วยให้การทำมาหากินไม่เป็นทุกข์ ความรู้

ส่วนนี้จึงเป็นเรื่องเหนือวัตถุ เป็นความรู้ทางสติปัญญาทางความเห็น ทางความเชื่อ ทางจิตวิญญาณ

สิ่งที่เรียกว่าศิลปะจึงอยู่ที่การทำที่ฉลาดที่สุด น่าดู น่าฟังที่สุด ตรงที่สามารถทำชีวิตนี้ไม่ให้เป็นทุกข์ ไม่มีความเศร้าหมอง หม่นหมอง เกรี้ยวกราด นั่นแหละคือความงามอย่างยิ่ง เมื่อรู้จักทำอย่างนี้ก็เป็นศิลปะหรือศิลป์อย่างยิ่ง เพราะฉะนั้นพุทธศาสนาแท้ๆก็เป็นศิลปะ; เพราะว่าเป็นอุบายอย่างหนึ่งที่ทำให้ชีวิตงดงามยิ่งขึ้น ฉะนั้นการงานของเราเมื่อเนื่องอยู่ด้วยศาสนาด้วยธรรมะแล้วก็เป็นกรงานศิลป์ ชีวิตก็เป็นชีวิตศิลป์ เราทั้งหลายควรเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศิลปะ (Art), ซึ่งในที่นี้หมายถึงศิลปะแห่งการแห่งการครองชีพ คือเป็นการกระทำที่แยบคายสุขุมในการที่จะมีชีวิตอยู่เป็นคน ให้น่าดู น่าชม น่าเลื่อมใส น่าบูชา เป็นที่จับอกจับใจแก่คนทั้งหลาย ตามความหมายเช่นนี้จึงจะได้ชื่อว่า เป็นศิลปะที่บริสุทธิ์แท้จริง

นอกจากนั้นท่านพุทธทาส ยังได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับความมุ่งหมายที่แท้จริงของศิลปะบริสุทธิ์ว่าต้องการจะดึงจิตของผู้ที่พบเห็นศิลปะออกมาจากความวุ่นนำไปสู่ความว่าง ต้องระงับความรู้สึกยึดมั่น นำไปสู่ความไม่เห็นแก่ตัว คือสามารถที่จะจับจิตจับใจของคนให้ลืมความเห็นแก่ตัวได้อย่างน้อยก็ชั่วขณะหนึ่ง จูงใจบุคคลให้ไปในทางที่สูงขึ้น ศิลปะจึงจะมีค่าสูงสุด มีค่าเท่ากับธรรมะ แต่เป็นธรรมะที่แสดงออกในรูปวัตถุศิลปะจึงน่าบูชา ศิลปะควรเป็นเพื่อสันติสุข หรือสันติภาพของมนุษย์ทุกระดับทุกด้าน จึงจะเรียกว่าศิลปะที่ควรต้องการในหมู่มนุษย์ ศิลปวัตถุ วรรณคดี จิตรกรรม สถาปัตยกรรม โบสถ์ วิหารอันสวยงามหรืออะไรต่างๆ หากเป็นไปถูกต้องทางเช่นนี้ก็จะส่งเสริมบรมธรรมอย่างยิ่ง

เขมานันทะ หรือ โกวิท เอนกชัย ผู้เป็นทั้งศิลปินและผู้ปฏิบัติธรรม เคยเข้าสู่เพศบรรพชิตเป็นเวลานานถึง 16 ปี และตลอดหลายสิบปีที่ผ่านมา เขมานันทะได้สร้างสรรค์ผลงานด้านจิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม บทกวี บทความและปาฐกถาธรรมในต่างกรรมต่างวาระไว้เป็นจำนวนมาก ในหนังสือชื่อ อันเนื่องกับทางไท และ เนื่องในความงาม ล้วนเป็นผลงานที่มีเนื้อหามุ่งอธิบายความหมายศิลปะ และความงามในมิติศาสนาไว้อย่างหนักแน่นลึกซึ้ง มีคุณค่าอย่างมากในการเข้าใจถึงความงามตามทรรศนะตะวันออก อันมีที่มาจากกรภาวนาและขัดเกลาชีวิตด้านใน แล้วสร้างเป็นผลงานศิลปะที่มีบทบาทในการยกระดับจิตใจของผู้สร้าง ผู้เสพ รวมถึงจิตวิญญาณของชุมชน ทรรศนะของเขมานันทะได้แสดงให้เห็นว่า ลักษณะอันเด่นชัดของวัฒนธรรมไท คือ การผสมผสานกลมกลืนของสิ่งหลากหลาย เช่นเดียวกับลักษณะทางวัฒนธรรมของชุมชนแหลมอินโดจีน รูปแบบศิลปกรรมล้วนพัฒนาวิธีการ สัมผัสเสน่ห์แห่งประเพณีนิยมในการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆในห้วงเวลา สำเร็จเป็นมรรควิธีแห่งการดำรงอยู่ภายใต้ร่มเงาแห่งพุทธศาสนา

(เขมานันทะ, 2538, น.1) และงานสร้างสรรค์ศิลปะทั้งปวง จำเป็นต้องตั้งฐานอยู่บนการภาวนา เพื่อให้จิตเข้าสู่สภาพกลมกลืนระหว่างผู้สร้างกับสิ่งที่สร้างสรรค์ เพื่อรู้เพื่อเห็นสภาวะธรรมตามที่เป็นจริง งานนั้นจึงจะบรรลุจุดมุ่งหมายในคุณภาพแห่งงาน ด้วยจินตนาการที่บริสุทธิ์ และด้วยความรู้แจ้งในองค์รวมของสภาวะต่างๆ (เขมานันทะ, 2538, น.12) ในการสร้างสรรค์ศิลปะของไทยในอดีตนั้นสาระสำคัญไม่ได้อยู่ที่ความพยายามจะทำให้มีศิลปวัตถุเกิดขึ้น แต่แรงจูงใจนั้นเกิดจากศรัทธาในพระพุทธศาสนา และถือเอาการสร้างสรรค์ศิลปะเป็นบุญกิริยาในการจรรโลงพระศาสนา วัดจึงเป็นศูนย์กลางของชุมชนและเป็นแหล่งกลางให้การศึกษาในการถ่ายทอดศิลปวิทยาการและธรรมะแก่ผู้คนมาทุกยุคสมัย วัดจึงเป็นแหล่งสร้างผู้สืบทอดงานศิลปะและวัฒนธรรมในอดีตนั้นงานศิลปกรรมถูกสร้างสรรค์โดยพระสงฆ์ที่มีใจรักในการช่างและรู้หลักภาวนา พระสงฆ์ในอดีตจึงเป็นกลุ่มบุคคลที่สร้างฐานสุนทรียะ และประสานช่องว่างระหว่างชนชั้นให้มีความรู้สึกร่วมทางสุนทรียะต่อศิลปกรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนี้เขมานันทะยังยกย่องและให้ความสำคัญกับศิลปะพื้นบ้าน ว่า การพัฒนาและการศึกษาควรพัฒนามาจากรากฐานท้องถิ่น จากศิลปะพื้นบ้าน โดยการยกระดับการศึกษา ด้านสุนทรียศาสตร์ของชาวบ้านอย่างเป็นอิสระและจริงแท้ ไม่เป็นเพียงการมุ่งพัฒนาฝีมือและแรงงานเท่านั้น สิ่งที่คนไทยต้องตระหนักและเรียนรู้ให้ลึกซึ้งก็คือ ความเข้าใจต่อรากเหง้าทางวัฒนธรรมอันเป็นที่มาของความภาคภูมิใจ และสืบสานภูมิปัญญาที่แสดงออกทางศิลปะทั้งของศิลปิน และช่างพื้นบ้าน อันสะท้อนจิตสำนึกที่มีชั้นดีธรรม ความเข้าใจคุณค่าของชีวิต การใช้วัสดุอย่างประหยัดคุ้มค่า การอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้อื่นและธรรมชาติ เพราะแท้จริงแล้วศิลปะพื้นบ้านนั้นมีลักษณะที่เป็นสากลเด่นชัดยิ่งกว่าศิลปะชั้นสูงที่สลับซับซ้อนด้วยระเบียบวินัย ทั้งนี้เพราะศิลปะพื้นบ้านเป็นสิ่งง่ายต่อการเข้าถึงของคนนอกวัฒนธรรม เพราะมีความงามที่เรียบง่ายสื่อสารอย่างตรงไปตรงมา (เขมานันทะ, 2538, น. 23)

อนันตะ กุมาราสวามี (Anunda Coomaraswamy : 1877-1947) นักปรัชญาสุนทรียศาสตร์ นักประวัติศาสตร์ศิลป์และนักปราชญ์เกี่ยวกับเรื่องราวของโลกตะวันออก กล่าวว่า มีกระบวนการสองอย่างสำหรับงานศิลปะ (ทัศนศิลป์) นั่นคือรูปเคารพและสิ่งของที่มีประโยชน์ ท่านยืนยันว่า รูปเคารพล้วนเป็นสิ่งส่งเสริมการภาวนา ลักษณะและรูปทรงตามชนบทที่บ่งบอกถึงความศักดิ์สิทธิ์น่าเลื่อมใส คือรูปแบบทางวัตถุที่ทำให้ชีวิตได้สัมผัสกับความงาม เตือนให้ผู้เลื่อมใสระลึกถึงอีกโลกหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งจริงยิ่งกว่าชีวิตประจำวัน และกุมาราสวามีก็ได้ประกาศว่า ยังมีภาระงานอีกประเภทหนึ่งซึ่งต้องอาศัยความชำนาญและจินตนาการไม่แพ้กัน นั่นคือการสร้างสรรค์สิ่งมีประโยชน์ การงานของช่างผู้มีชีวิตด้วยการแสดงตนในผลงาน (อังกะไน จอห์น เลน : น. 55)

จอห์น เลน (John Lane, 1988) จิตรกร นักเขียน และนักการศึกษา ได้แสวงหาทิศทางใหม่ให้กับศิลปะสำหรับศตวรรษที่ 21 โดยเฟื่องฟูเป็นพิเศษมายังอารยธรรมตะวันออก ซึ่งแสดงทัศนคติไว้ในหนังสือ ต้นไม้สายใยชีวิต : ศิลปะกับความศักดิ์สิทธิ์ โดยพยายามชี้ให้เราเห็นว่า ศิลปะก็คือการทำงานที่แสนธรรมดาสามัญในวิถีชีวิตของผู้คนนั่นเอง และคุณค่าอันแท้จริงของศิลปะคือ การช่วยยกระดับจิตวิญญาณของมวลมนุษย์ให้เข้าถึงความดี ความงาม และความจริง ดังนั้นการปฏิบัติอย่างใหม่จึงอยู่ที่ว่าเราต้องปฏิเสธศิลปะในฐานะสิ่งสนองความบันเทิงใจ เป็นสิ่งประดิษฐ์ตกแต่งหรือคุณค่าด้านการตลาด ปฏิเสธว่าศิลปินคือผู้ที่สร้างสรรค์เฉพาะทางเท่านั้น ปฏิเสธศิลปะที่ตอบสนองเฉพาะกฎเกณฑ์ของตัวมันเอง ปฏิเสธสุนทรียศาสตร์ล้วนๆที่ไม่มีบทบาทหน้าที่อย่างอื่น ถึงที่สุดแล้วสุนทรียศาสตร์ตามปรัชญาใหม่จะเปลี่ยนจากความเฉพาะเจาะจงไปสู่ความเป็นสากลและบูรณาการ "ศิลปะ" จะไม่ถูกมองแค่เป็นอาณาจักรของมืออาชีพเท่านั้น แต่ศิลปะคือส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวัน ชีวิตบนถนนหนทาง ชีวิตในบ้าน การทำงานใช้แรงงาน เกี่ยวข้องกับเทคโนโลยี วิทยาศาสตร์ และศาสนา เราต้องเป็นผู้จัดการชีวิตของเราเอง ต้องค้นหารากฐานที่ทำให้อารยธรรมเติบโต เราแต่ละคนต้องเดินทางสู่ด้านในและเสาะแสวงอย่างสร้างสรรค์ (จอห์น เลน, 2548, น. 99)

ในทัศนะของ จอห์น เลน ศิลปะที่ก้าวหน้านั้นต้องเป็นการทำงานศิลปะในท่ามกลางสัมพันธภาพใหม่ๆ นั่นคือ การทำงานและมีชีวิตไปพร้อมๆกัน เห็นความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับวัฒนธรรมแห่งอดีตที่ยังมีชีวิต เห็นสัมพันธภาพแห่งการบูชา กับท้องถิ่นและโอกาสต่างๆ ในแง่นี้สุนทรียธรรมย่อมเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่างที่ต้องอาศัยอารมณ์ความรู้สึก ผัสสะนานา รวมถึงแง่มุมทุกด้านในชีวิตแต่ละวัน (จอห์น เลน, 2548, น.186)

แนวคิดทิศทางการบูรณาการและภาวะองค์รวมอย่างสร้างสรรค์ จะต้องเปลี่ยนลึกถึงระดับรากฐานที่สุด นั่นคือ การนิยามศิลปะนิยามที่ทางและเป้าหมายศิลปะในวัฒนธรรมกันเสียใหม่ การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้จะต้องยอมรับว่าการสร้างสรรค์มีอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน ถ้าเป็นอย่างนี้เราก็จะเห็นได้ชัด ว่าเราได้สร้างศิลปะในสิ่งที่เราไม่เคยเรียกว่าศิลปะ ทั้งๆที่เราได้กระทำด้วยความสร้างสรรค์อย่างยิ่ง อีกอย่างหนึ่งก็คือการกอบกู้สุนทรียธรรมกอบกู้เกี่ยวกับความงาม ซึ่งเป็นศักยภาพพื้นฐานที่ไม่ได้แปลกแยกไปจากมนุษย์ การจะทำได้เช่นนี้ได้ไม่มีอะไรดีกว่าการหันไปมองวัฒนธรรมดั้งเดิม (จอห์น เลน, 2548, น. 208-209)

จอห์น เลน ได้ยกตัวอย่างวัฒนธรรมอินเดีย ที่สรรพชีวิตย่อมมีความเกาะเกี่ยวอยู่ด้วยกัน โลกแห่งการงานกับโลกแห่งชีวิตยังไม่ถูกแบ่งแยกออกจากกันอย่างที่เป็นในโลกตะวันตก ชีวิตกับงานไหลเป็นเกลียวเดียวกันเป็นหนึ่งเดียวกันอย่างสมบูรณ์ ดังนั้นปรัชญาซึ่งกินความ

อย่างกว้างขวางและมุ่งที่ความสงบจึงรวมอยู่ในสุนทรียธรรม และสุนทรียธรรมก็รวมอยู่ในปรัชญา ในบริบทเช่นนี้ “งานศิลปะ” จึงเป็นงานธรรมดาที่เราเห็นได้ในผลงาน ซึ่งมีได้เห็นแต่ชิ้นงานแต่เห็นลึกไปถึงจิตวิญญาณ หน้าที่เฉพาะของศิลปะนั้นเป็นความศักดิ์สิทธิ์ เป็นการสร้างรูปทรงจากสิ่งที่ไร้รูปทรง ใช้ความรู้ที่มีเป็นหนทางค้นหาสิ่งที่ยังไม่รู้ เป็นสิ่งหล่อเลี้ยงวิญญาณ สำหรับชาวอินเดีย การสร้างงานศิลปะไม่ใช่เพื่ออวดตัวตน หากแต่เป็นการเฉลิมฉลองการได้พบกับความประเสริฐ และอีกอย่างหนึ่งก็คือ งานศิลปะเป็นการกระทำทางสังคมเพื่อความสำนึกแห่งพันธกิจของเครือญาติและชุมชน

ดังนั้นสุนทรียธรรมตามแนวคิดทางศาสนาของตะวันออก จึงรวมถึงกิจกรรมหลากหลายรูปแบบ ซึ่งเข้มข้นด้วยสุนทรียะในแง่ความศักดิ์สิทธิ์และที่เกี่ยวข้องกับสังคม เช่นกิจกรรมงานฝีมือของสตรี ทั้งช่างปักและช่างทอ ซึ่งใช้ผลงานเป็นเครื่องประเทืองศรัทธายิ่งกว่าจะมุ่งที่ประโยชน์ใช้สอย

2.3 แนวคิดด้านการบริหารจัดการองค์กรไม่แสวงหากำไร

สำหรับแนวคิดด้านการบริหารจัดการ ผู้วิจัยมีความสนใจแนวคิดของการบริหารองค์กรไม่แสวงหากำไร เนื่องจากมีความสอดคล้องมีลักษณะใกล้เคียงกับแนวทางของศูนย์การเรียนรู้ศิลปวัฒนธรรม ซึ่งปัจจุบันองค์กรไม่แสวงหากำไรในสังคมไทยมีบทบาทมากขึ้นในฐานะที่เป็นองค์กรระดับรากหญ้าที่ช่วยเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง โดยการมีส่วนร่วม สนับสนุนการดำเนินงานของประชาชนกลุ่มต่างๆ ในกิจกรรมขององค์กรไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมด้าน เศรษฐกิจ การเมือง สังคม สุขอนามัย สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม การศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาตามอัธยาศัย และการศึกษาทางเลือก ผู้วิจัยศึกษาแนวคิดนี้จากหนังสือ การบริหารองค์กรไม่แสวงหากำไร ซึ่งเป็นถ้อยแถลงถึงวิธีบริหารองค์กรไม่แสวงหากำไรจากประสบการณ์และแนวคิดของของ ปีเตอร์ เอฟ ดรักเกอร์ ผู้นำคนสำคัญที่ได้ก่อตั้งองค์กรไม่แสวงหากำไรในสหรัฐอเมริกา โดยผู้เขียนเริ่มต้นกล่าวถึงสิ่งที่สำคัญที่สุดในการบริหารองค์กรไม่แสวงหากำไรว่าต้องมี 4 อย่าง คือ ภารกิจ การตลาด การเงินและทรัพยากรบุคคล

ภารกิจ

องค์กรไม่แสวงหากำไร จะต้องนิยามความหมายของภารกิจว่าคืออะไรให้ชัดเจน เพราะสิ่งสุดท้ายที่จะนำมาทดสอบค่านิยมของภารกิจคือ การปฏิบัติงานที่ถูกต้องเหมาะสมและ

เป็นไปตามที่กำหนดไว้ ผู้นำองค์กรจะต้องพิจารณาวิเคราะห์องค์กรอย่างถี่ถ้วนเพื่อนำสิ่งที่ศึกษาเรียนรู้มานิยามภารกิจขององค์กรซึ่งควรมีลักษณะที่ดีดังต่อไปนี้

- เรียบง่าย ชัดเจน และตรงไปตรงมา
- จะต้องสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง
- จะต้องเน้นตรงจุดที่ว่าอะไรคือสิ่งที่องค์กรพยายามจะทำจริงและตั้งใจปฏิบัติ

การกำหนดภารกิจจะต้องพิจารณาจุดเด่นและการปฏิบัติงานขององค์กรว่าเป็นภารกิจที่องค์กรถนัดหรือเปล่า และต้องพิจารณาว่าองค์กรมีความสามารถที่จะทำเช่นนั้นหรือไม่ ลงมือปฏิบัติจริงได้อย่างไร การพิจารณาภารกิจขององค์กรควรเริ่มจากภายนอกเพื่อมองหาโอกาสและดูว่าผู้คนในสังคมต้องการอะไร จากนั้นยังต้องคิดพิจารณาว่าภารกิจเรื่องใดควรมาก่อนหรือหลัง

การตลาด

ในองค์กรไม่แสวงหากำไร กลยุทธ์การตลาดจะเป็นตัวแปลงภารกิจและวัตถุประสงค์ให้เป็นการปฏิบัติงานให้เกิดผลจริง และถึงแม้ว่ากลยุทธ์การตลาดขององค์กรไม่แสวงหากำไรจะใช้ศัพท์และเครื่องมือหลายประเภทเหมือนกับที่ใช้กันในองค์กรธุรกิจ แต่ก็ค่อนข้างแตกต่างกันเพราะองค์กรไม่แสวงหากำไรเสนอขายสิ่งที่จับต้องไม่ได้ และบางครั้งสินค้าหรือผลผลิตขององค์กรไม่แสวงหากำไรอาจจะหมายถึงคนซึ่งถูกเปลี่ยนแปลงหรือเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อผู้รับบริการ ดังนั้นสิ่งสำคัญคือ การออกแบบวางแผนการให้บริการและการตลาดขององค์กรไม่แสวงหากำไรต้องเน้นในส่วนที่สามารถปฏิบัติได้เท่านั้น ต้องรู้จักกลุ่มเป้าหมายต้องวางแผนการตลาดที่มีจุดประสงค์จำเพาะเจาะจงและตรงกลุ่มเป้าหมาย องค์กรไม่แสวงหากำไรต้องการกลยุทธ์การตลาดที่ผสมผสานลูกค้าและภารกิจให้ไปกันได้ดี เนื่องจากเป้าหมายขององค์กรไม่แสวงหากำไรเป็นเป้าหมายเชิงคุณภาพ ไม่สามารถวัดได้แต่ก็ต้องสามารถประเมินผลลัพธ์ได้ ดังนั้นจึงต้องกำหนดเป้าหมายให้ชัดเจน จากนั้นแปลงเป้าหมายให้ออกมาเป็นผลลัพธ์ที่เจาะจงและเป้าหมายที่เฉพาะ ผลลัพธ์แต่ละอันต้องเน้นกลุ่มเป้าหมายที่เจาะจงลงไปและมีตลาดที่เฉพาะด้วย และอาจจะต้องใช้กลยุทธ์ที่เฉพาะเจาะจงนี้หลายกลยุทธ์ การตลาดในองค์กรไม่แสวงหากำไรจะมีประสิทธิภาพได้ก็ต่อเมื่อองค์กรเข้าใจชัดเจนว่าอะไรคือสิ่งที่ต้องทำให้สำเร็จ ได้ชักจูงให้คนในองค์กรเห็นพ้องและมองเห็นคุณค่าในเป้าหมายนั้น เมื่อองค์กรได้ลงมือปฏิบัติตามขั้นตอนที่วางไว้จะทำให้การดำเนินงานคุ้มค่าและได้ผลดี การตลาดจะเป็นหนทางหนึ่งที่ประสานความต้องการและจำเป็นของโลกภายนอกเข้าด้วยกันกับจุดมุ่งหมาย ทรัพยากร และวัตถุประสงค์ขององค์กรนั้น

การเงิน

องค์กรไม่แสวงหากำไรต้องการกลยุทธ์พัฒนาเงินทุน แหล่งของเงินดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่แตกต่างกันมากระหว่างภาคองค์กรไม่แสวงหากำไร ภาคธุรกิจ ภาครัฐบาล ภาคธุรกิจหาเงินได้จากการขายสินค้าแก่ลูกค้า รัฐบาลได้จากการเก็บภาษี ส่วนองค์กรไม่แสวงหากำไรต้องหาเงินจากผู้บริจาค เงินส่วนใหญ่ได้รับบริจาคจากผู้ที่ต้องการมีส่วนร่วมในโครงการนั้นและเป็นผู้ที่ไม่ได้รับผลประโยชน์โดยตรง จุดประสงค์ของการจัดหาเงินทุนนั้นเพื่อให้องค์กรไม่แสวงหากำไรสามารถดำเนินภารกิจได้โดยไม่ต้องนำภารกิจมาเกี่ยวข้องกับการหาเงิน ดังนั้นองค์กรไม่แสวงหากำไรจึงเปลี่ยนจากการหาเงินทุนมาเป็นกลยุทธ์การพัฒนาเงินทุน คือการสร้างผู้ร่วมสนับสนุนองค์กร เพราะองค์กรควรได้รับการสนับสนุน นั้นหมายถึงการพัฒนาสมาชิกซึ่งช่วยให้มีการเข้ามามีส่วนร่วมในองค์กรโดยเป็นผู้ให้ โดยเงินบริจาค่นั้นมาจากความไว้วางใจในองค์กร องค์กรไม่แสวงหากำไรจะต้องดูแลและจัดการให้เงินบริจาค่นั้นเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของผู้บริจาค ผู้ร่วมสนับสนุนองค์กรกลุ่มแรกที่จะช่วยพัฒนาเงินทุนนี้คือ คณะกรรมการขององค์กรซึ่งควรจะเป็นผู้นำที่แข็งขันในการหาเงินทุน นอกจากนี้องค์กรจะต้องทำให้การดำเนินงานจัดหาทุนเป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยผู้บริหารองค์กรไม่แสวงหากำไรจะต้องคิดให้รอบคอบว่าจะกำหนดผลการดำเนินงานอย่างไร และรายงานต่อผู้บริจาคเพื่อแสดงให้เห็นว่าผลงานที่เขาร่วมสนับสนุนนั้นกำลังประสบความสำเร็จ และให้ถือว่าการพัฒนาเงินทุนเป็นการรณรงค์ให้ความรู้กับผู้บริจาคด้วยเช่นกัน

เนื่องจากผู้บริจาคเป็นปัจจัยของการพัฒนา และเป็นศักยภาพในการเติบโตขององค์กร ผู้บริจาคจึงเป็นผู้ที่เราต้องศึกษา ทำความรู้จักและชักนำให้เข้าร่วมโครงการ ดังนั้นภารกิจและเป้าหมายขององค์กรจะต้องชัดเจน เป้าหมายจะต้องสัมพันธ์กับภารกิจ และทุกเรื่องจะต้องเป็นผลประโยชน์ต่อชุมชน

นอกจากการที่องค์กรไม่แสวงหากำไร ต้องมีกลยุทธ์เพื่อสร้างผู้ร่วมสนับสนุนและพัฒนาผู้ร่วมสนับสนุนที่เป็นผู้ร่วมบริจาคแล้ว ขั้นตอนต่อไปของกลยุทธ์องค์กรไม่แสวงหากำไรก็คือการฝึกอบรมแบบเฉพาะเจาะจง ที่ไม่ใช่แค่เรื่องของทัศนคติแต่จะต้องลงไปถึงการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของคนในองค์กรและที่สำคัญกว่านั้นคือ การฝึกอบรมอาสาสมัครขององค์กร

ดังนั้นการพัฒนาเงินทุน ก็คือ การพัฒนาคนทั้งผู้บริจาคและอาสาสมัคร โดยการสร้างผู้ร่วมสนับสนุน สร้างแรงสนับสนุน สร้างความเข้าใจ เป็นกระบวนการสร้างความความพึงพอใจให้เกิดแก่คนในฐานะผู้ให้ สิ่งนี้เป็นวิธีสร้างฐานสนับสนุนเพื่อช่วยในการทำงานเป็นวิธีที่องค์กรไม่แสวงหากำไรช่วยจรรโลงสังคมและผู้เข้าร่วมทุกคนให้มีชีวิตที่ดีงามขึ้น สามารถถึงความพึงพอใจทั้งจากอาสาสมัครและผู้บริจาคได้

ทรัพยากรบุคคล

ระหว่างภาคธุรกิจและองค์กรไม่แสวงหากำไรมีด้านที่แตกต่างกันมากอีกด้านหนึ่งคือ เรื่องการบริหารคนและความสัมพันธ์ของคนในองค์กร ลักษณะของบุคคลและความสัมพันธ์ของ องค์กรไม่แสวงหากำไรมีความหลากหลายและซับซ้อน ผู้บริหารองค์กรไม่แสวงหากำไรที่มี ประสิทธิภาพ ต้องพยายามดึงศักยภาพของผู้ปฏิบัติงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายออกมาให้ได้ ผลงานที่เกิดขึ้นจากทรัพยากรบุคคล จะเป็นตัวกำหนดการปฏิบัติงานขององค์กรได้อย่างแท้จริง เนื่องจากจุดเด่นที่สำคัญที่สุดขององค์กรไม่แสวงหากำไร คือ คนส่วนใหญ่ในองค์กรไม่ได้ทำงาน เพื่อหาเลี้ยงชีพอย่างเดียวแต่ทำเพื่ออุดมการณ์ บุคคลเหล่านี้ได้สร้างหน้าที่ความรับผิดชอบให้ เกิดขึ้นในองค์กรเพื่อให้ตนเองมีการพัฒนาอยู่เสมอ ดังนั้นความสำคัญต่อภารกิจควรจะเป็นจุดเด่น ขององค์กรไม่แสวงหากำไรทุกองค์กร บุคคลที่เกี่ยวข้องกับองค์กรไม่แสวงหากำไรประกอบด้วย เจ้าหน้าที่ คณะกรรมการบริหาร อาสาสมัคร และชุมชน

เจ้าหน้าที่ขององค์กร

ในการคัดเลือกเจ้าหน้าที่ที่เหมาะสมต้องเริ่มด้วยการมอบหมายงานให้ทำ แล้ว พิจารณาจากผลการปฏิบัติงาน เมื่อคัดเลือกบุคคลได้แล้วจะต้องวางแผนพัฒนาศักยภาพของ บุคคลนั้นด้วยโดยเริ่มจากจุดเด่นที่มีใช้การเรียนรู้ทักษะเฉพาะเพียงเพื่องานนั้นๆ แต่การพัฒนา บุคคลจะต้องเป็นไปเพื่องานอาชีพและการดำรงชีวิต

อาสาสมัคร

บุคคลที่ทำงานในองค์กรไม่แสวงหากำไรอีกประเภทหนึ่งที่ไม่ได้อยู่ในวงการธุรกิจ คือ อาสาสมัคร บุคคลเหล่านี้จะแตกต่างจากคนทำงานในองค์กรเพียงอย่างเดียวคือ ไม่มีเงินเดือน และอาสาสมัครก็เพิ่มความสำคัญต่อองค์กรไม่แสวงหากำไรมากขึ้น อาสาสมัครรับหน้าที่ระดับ ผู้นำมาขึ้น เนื่องจากมีผู้สูงอายุมากมายในสังคมที่ยังสามารถทำงานได้ดีและยังมีความประสงค์ จะใช้ชีวิตที่เต็มไปด้วยกิจกรรม การมีส่วนร่วมและการช่วยเหลือสนับสนุนผู้อื่น องค์กรไม่แสวงหา กำไรไม่เพียงแต่เอื้ออำนวยให้บุคคลเหล่านี้ได้ทำตามเจตนารมณ์เท่านั้น ยังเป็นองค์กรที่ทำให้ ประชาชนได้ทำงานและทำได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วย องค์กรไม่แสวงหากำไรที่มีประสิทธิภาพ จะต้องพัฒนาอาสาสมัครทั้งในเรื่องของทัศนคติที่มีต่อภารกิจและทักษะการทำงานให้มีพัฒนาการ ที่เพิ่มขึ้น อาจทำได้โดยการมอบหมายงานแบบเฉพาะกิจเพื่อให้เป็นผู้นำทีมต่างๆ และพัฒนา เอกสารหรืออาจจะพัฒนาให้ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งผู้นำองค์กรระดับท้องถิ่นและระดับชาติต่อไป

คณะกรรมการบริหาร

คณะกรรมการบริหารขององค์กรไม่แสวงหากำไร มีบทบาทแตกต่างจากคณะกรรมการบริหารของบริษัททางการธุรกิจ โดยคณะกรรมการบริหารขององค์กรไม่แสวงหากำไร จะต้องมีความเข้มแข็ง คล่องแคล่ว แข็งขัน มีหน้าที่ช่วยในเรื่องของการกำหนดภารกิจ และมีบทบาทในการประเมินการปฏิบัติงานขององค์กร เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ก็จะต้องช่วยกอบกู้สถานการณ์ขององค์กร นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ในการระดมและพัฒนาเงินทุน คณะกรรมการบริหารขององค์กรไม่แสวงหากำไร เป็นทั้งเครื่องมือช่วยการทำงาน และเป็นจิตสำนึกที่รับผิดชอบของประธานคณะกรรมการบริหาร ดังนั้นเพื่อให้สัมพันธภาพนี้เจริญงอกงาม ประธานกรรมการบริหารจะต้องสร้างแผนงานที่ชัดเจนให้คณะกรรมการบริหาร ผู้บริหารขององค์กรที่ไม่แสวงหากำไรต้องสามารถบริหารจัดการคณะกรรมการบริหารได้แม้ว่าคณะกรรมการจะได้รับการคัดเลือกเข้ามาโดยอำนาจนอกองค์กร

ความแตกต่างพื้นฐานอีกด้านหนึ่ง ระหว่างองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรและวงการธุรกิจ คือความสัมพันธ์ของทรัพยากรบุคคลภายในองค์กร เนื่องจากองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรบุคคลหลายประเภทมีความสัมพันธ์ที่จำเป็นและสำคัญมาก และองค์กรจะต้องรักษาความสัมพันธ์ของคนแต่ละคนด้วย เริ่มต้นจากคณะกรรมการบริหารขององค์กรที่ไม่แสวงหากำไรจะต้องมีพันธกรณีอย่างเหนียวแน่น ผู้บริหารองค์กรจะต้องสามารถทำให้คณะกรรมการบริหารกลมกลืนไปกับทีมงานและชักนำการทำงานที่ถูกต้องให้กับทีมงานได้ด้วย ผู้บริหารองค์กรจะต้องเน้นความสัมพันธ์ในการทำงานเป็นทีม โดยมีจุดประสงค์คือ การทำให้จุดแข็งของแต่ละคนเกิดประสิทธิผลและไม่นำจุดอ่อนมาเกี่ยวข้อง เป็นการจัดการโดยมุ่งเน้นที่การปฏิบัติงานและจุดแข็งของแต่ละคนที่มาวมกันเป็นทีมงานเพื่อขจัดความขัดแย้ง นอกจากนี้ความสัมพันธ์ในองค์กรต้องเป็นความสัมพันธ์แบบสองทางด้วยการยอมรับฟังความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรต้องรักษาสัมพันธภาพกับหน่วยงานของรัฐบาล กับองค์กรอื่นๆทุกองค์กรในชุมชน รวมถึงประชาชนทั่วไปในชุมชนนั้นๆด้วย เพราะเหตุที่ความสัมพันธ์ในองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรมีความหลากหลายซับซ้อน ผู้บริหารองค์กรควรทำความเข้าใจ การรู้จักนำความรู้ในการบริหารทรัพยากรบุคคลและการบริหารความสัมพันธ์มาใช้จึงเป็นสิ่งที่สำคัญและต้องเน้นที่การปฏิบัติงานเสมอ และเนื่องจากบุคคลที่เข้ามาทำงานในองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรก็เพราะมีอุดมการณ์และต้องการให้เกิดการปฏิบัติงาน ดังนั้นองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรจะต้องให้โอกาสกับผู้ปฏิบัติงานในการแก้ไขปัญหาต่างๆอย่างมีเมตตาด้วย

ในส่วนของทรัพยากรบุคคล การพัฒนาตนเองในฐานะผู้นำองค์กรเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญในการทำหน้าที่นำภารกิจขององค์กรไปสู่การปฏิบัติ โดยมีพันธกรณีและความเชื่อว่า

ภารกิจนั้นเป็นเรื่องที่สำคัญ ผู้บริหารองค์กรไม่แสวงหากำไรจำเป็นต้องพัฒนาตนเองอย่างเอาใจจริง เอาใจ เพื่อความเป็นเลิศ เพื่อจะทำให้เกิดความพึงพอใจ ความภาคภูมิใจและนับถือตนเอง การพัฒนาตนเองจึงหมายถึง การเพิ่มสมรรถนะและการเพิ่มความเป็นบุคคลด้วยการจัดจ้อยอยู่กับ ความรับผิดชอบทำให้คนมีทัศนคติต่อตัวเองกว้างขึ้น ยอมรับนับถือและมั่นใจในตนเอง สำหรับผู้บริหารองค์กร ซึ่งจะต้องทำหน้าที่ให้สมาชิกทุกคนรู้สึกว่าคุณมีความสำคัญต่อเป้าหมายที่เขา ศรัทธา ผู้บริหารองค์กรต้องสร้างภาวะความเป็นผู้นำ ด้วยการทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง โดยการ อุทิศตนต่อภารกิจขององค์กรเสมือนว่าเป็นวิถีทางที่ทำให้ตนเองเจริญก้าวหน้าขึ้น มีความนับถือตนเองมากขึ้น